

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	15
'AHO	M nite, 22 'Akosi 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakaafonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi

Lord Ma'afu Tukuia'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakata

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

Dr. P hiva Tu'i'onetoa

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

T vita Lavemaau

'Eiki Minisit Lao

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

S misi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisit Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Semisi Lafu Kioa Sika

Hou'eiki Fakaafonga N pele

Lord Tu'i' fitu

'Eiki Fakaafonga N pele Fika 1 Vava'u.

Lord Vaea

'Eiki Fakaafonga N pele Fika 1 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakaafonga N pele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakaafonga N pele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'iha'ateiho

'Eiki Fakaafonga N pele Fika 2 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakaafonga N pele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakaafonga N pele Ongo Niua

Kau Fakaafonga Kakai

Fakaafonga Fika 4 Tongatapu

M teni Tapueluelu

Fakaafonga Fika 9 Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakaafonga Fika 12, Ha'apai

Vili Manuopangai Hingano

Fakaafonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa *Light of Life* Taka

Fakaafonga Fika 15, Vava'u

S miu Kuita Vaipulu

Fakaafonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Havili Lavulavu

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Me’a ‘a e Sea.....	7
Hoha’a ki he tuai kamata ng ue ki he Sipoti 2019.....	7
Fokotu’u fai fakataha fakafonua fekau’aki mo e teuteu ki he Sipoti	7
‘Osi kamata ng ue Pule’anga ki he Sipoti 2019	8
Fokotu’utu’u ki he mala’e Teufaiva.....	9
Tali Pule’anga uesa ‘uho’uha kamata ng ue ki he Sipoti 2019	9
Hoha’a kakai e fonua ko e totonu ke kamata ng ue ki he sipoti he 2014	9
Fakamahino Pule’anga pau ke fakakakato Siaina e ng ue ki he Sipoti	10
Tuku pe ki he Pule’anga ke fai ‘enau ng ue ki he Sipoti.....	10
Fakamanatu e L pooti ‘a’ahi Fale Alea kau Fakafofonga mei Tokelau	10
Me’a ‘a e Sea.....	11
Tokanga ki ha mole \$ tukuhau kakai ka ‘ikai liliu founa ng ue motu’a	11
Kole ke toloi kau Vava’u ki he polokalama t hina	13
Fiema’u vivili kau ngoue ‘a Vava’u ko e palau	13
Tokanga ki he tu’unga fakapa’anga Potung ue Ngoue mei he 2014-2016.....	15
Kole to’o \$ tokoni ki he ngaahi v henga ‘ave tokoni ki he faka’ali’ali ngoue	16
Tokanga ko e Lipooti Fakata’u e Potung ue Ngoue he 2014	16
Tokanga totonu fakakaukau’i lelei ha me’a ‘oku mahu’inga taha ki he fonua	17
Ngoue & Toutai ko e ma’u’anga mo’ui fonua pea totonu fai ng ue ki ai.....	17
Tokanga ‘oku nounou fakapa’anga ma’u p ‘esitimeti Potung ue Ngoue	18
Taukave ko e fatongia Fale Alea ke hiki ha patiseti	20
Taukave Pule’anga lava ke tokoni’i ngoue & toutai I mei he \$ tokoni v henga	20
Taukave ‘ikai malava hiki vouti Potung ue Ngoue mei he 2014-2016.....	20
Taukave ko e lelei taha pe Pule’anga hono vahe ‘ene ‘esitimeti	21
Fehu’ia ‘uhinga hiki 40 miliona tupu ‘ikai hiki vouti Potung ue Ngoue.....	23
Tali Pule’anga 7 miliona ‘ave Potung ue Ngoue ko e fu’u \$ lahi	24
Fakamahino ko Tonga ni ko e fonua kei langalanga hake	28
Kole mei Vava’u 16 ke hokohoko atu fengae’aki mo e Potung ue Ngoue	29

Faingamalie polokalama t vesitapolo ma'a e kakai fefine	29
Ng ue ki he fiema'u vivili fakame'ang ue	30
Poupou lahi ki he ngaahi fokotu'u ke fakalelei'i vouti e Ngoue & Toutai he kaha'u	31
P loti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungaue Ngoue, Me'atokoni, Vaot t & Toutai	31
L pooti Fakata'u 'a e <i>MEIDECC</i>	32
Fehu'ia tu'unga 'i ai sino'i pa'anga tal siti ki he feliuliuaki 'ea	32
Tali Pule'anga fekau'aki mo e talasiti sino'i pa'anga ki he feliuliuaki 'ea'	33
Fehu'ia tu'unga 'i ai ngaue ki he poloseki vai 'a Niuafu'ou	33
'Osi kamata ng ue ki he poloseki vai Niuafu'ou	33
Tokanga ki he poloseki ki he 'auhia kekekeke Vahe Hahake	34
Poloseki \$5 miliona ke matu'uaki uesia feliuliuaki 'ea	34
Fehu'ia tu'unga e ng ue ke taki keipolo 'initaneti ki Vava'u & Ha'apai	35
Kei fai ng ue Pule'anga fekau'aki mo hano taki keipolo 'initaneti	35
Tokoni ki he fakamalumu potung ue 7 he Tokoni Pal mia	36
Tokanga ki he Fetu'utaki he hoko ha fakatamaki fakaenatula	36
Tali ki he hoha'a fekau'aki mo e tu'unga e Fetu'utaki he taimi fakatamaki	40
Tokanga ki ha ng ue ke fakama'opo'opo ngaahi ngaue ki he ma'u'anga ivi	42
'Amanaki fakamo'oni Tonga ki he alepau Palesi he feliuliuaki 'ea	43
Ng ue <i>MEIDECC</i> ke fakatahataha'i ngaue ki he ivi 'i ha fo'i Lao	43
Tokanga malava ke fe'au'auhi ha ongo kautaha ke holoki totongi lolo & 'uhila	44
Tokanga ki he alea ne peh ke fakatau <i>Digicel</i> 'inasi he Kautaha <i>TCL</i>	45
Kei hoko atu alea mo e <i>Digicel</i> te'eki fai hano aofangatuku	45
Fehu'ia v henga Tal kita e <i>TERM</i>	46
P loti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u e Potung ue <i>MEIDECC</i>	47
Fakamatala Fakata'u Potung ue Sitetisitika 'a Tonga 2014	47
Tokanga ke fakatokanga'i ange fanga ki'i kolo iiki he savea Setisitika	48
Tali Pule'anga fekau'aki mo e fiema'u ki he sio fakakalafi ki he ngaahi kolo iiki	49
P loti'i tali Fakamatala Fakata'u Potung ue S tesitika 2014	49
L pooti Fakata'u Potung ue F fakatau'aki, Takimamata & Ng ue Kakai 2012-2014	50
P loti'i tali L pooti Fakata'u Potung ue F fakatau'aki, Takimamata & Ng ue Kakai 2012-2014	51
Fakamatala Pa'anga Pule'anga Tonga ngata ki he 'aho 30 Sune 2015	51
L pooti fekau'aki mo e fakataha <i>UNCAC</i> & <i>GOPAC</i> 20-21 Siulai 2015	52

P loti'i tali L pooti ki he fakataha <i>UNCAC & GOPAC</i> , Fisi Siulai 2015.....	53
L pooti ki he fakataha hono 16 Fakafepaki'i Faihala, Mal sia 2015	53
Tui 'ikai 'aonga toe kau atu kau Memipa ngaahi fakataha fakafepaki'i faihala	54
Tapou ke fai mo fokotu'u a Komisiona ki hono Fakafepaki'i Faihala	54
Teu fakataha'i Anti Corruption & Va'a Public Relation	54
P loti'i tali L pooti ki he fakataha hono 16 Mal sia ki hono fakafepaki'i faihala	54
L pooti ki he fakataha 'Esia Tonga ke fakangata mali ta'u si'i, <i>Nepal</i> 2016.....	55
Mali 'e 183 kei ta'u si'i 'i Tonga ni he 2001-2015	56
P loti'i tali L pooti folau ki Nepal fekau'aki mo e mali ta'u si'i	57
L pooti folau ki he fakataha ki he 'asenita he fakalalakaka 'o e 2030	57
P loti'i 'o tali folau ki he fakatahahe 'asenita ki he fakalalakaka 'o e 2030.....	58
Kelesi.....	58
Fakam 'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga.....	59

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: M nite 22 'o 'Akosi, 2016.

Taimi: 1000-1010 Pongipongi.

S tini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. (*Lord Tu'ivakan*)

'Eiki Sea: M l . 'Eiki N pele Niua.

Lotu

Lord Fusitu'a: M l Sea. Tapu mo e 'afio 'a e Ta'eh mai ko e 'Otua aoniu 'o e 'univeesí, tapu pea mo e Hau Toka 'o e fonuaáKingi Tupou VI kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuiní, Nanasipau'u. Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu pea mo e Pal miá kae 'uma' 'a e Hou'eiki Kapinetí, tapu mo e Hou'Eiki Fakafofonga 'o e kau N pelé kae 'uma' 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'at ki he motu'a ni ke fakahoko atu 'etau fatongia feilaulau kia Sihova he pongipongi ni.

(*Ne fakahoko 'e he 'Eiki N pele 'a e ouau Lotu ko ia ki he pongipongi ni*)

<008>

Taimi: 1010-1020

(*Hoko atu 'a e Lotu 'a e 'Eiki*)

'Eiki Sea: M l , k taki Kalake 'o fai mai 'etau tali ui.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu mo e 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afio kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'at ke fakahoko 'a e Ui 'o e Fale ki he pongipongi ni, 'aho M nite eni hono 22 'o 'Aokosi 2016.

Kalake T pile: 'Eiki Sea kole atu ke u toe fakaongo mu'a.

'Eiki Sea: M l .

Kalake T pile: 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ng ue 'a e Kakai, P lisi, Pil sone mo e Ng ue Tamate Afi, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, Veivosá *Light of Life* Taka. 'Eiki Sea ko e ngata'anga e ui 'o e Fale ki he pongipongi ni. Poaki

Ko e 'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula mo e Kau Tau 'A 'Ene 'Afio 'oku poaki mai pea 'oku poaki folau mo e 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Ng ue Fakalotofonua ka 'oku kei hoko atu p mo e poaki folau 'a S miu Kuita Vaipulu. Ko kinautolu 'oku 'ikai ke tali honau ui 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M l 'Eiki Sea.

Me'a 'a e Sea

'Eiki Sea: M l . Tapu mo e 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afifio, *King* Tupou VI kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u peh ki he Fale 'o Ha'a Mohefo. Tapu foki ki he Pal mia kae 'uma' 'a e Tokoni mo e Hou'eiki Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele e fonua kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki, m l 'aupito e, mou laum lie lelei ki he 'aho ni 'uh ko e uike fo'ou eni, kei hoko atu p 'etau ng ue. Pea m l e kei fakakoloa 'a langi tau a'usia 'a e 'aho ko eni. 'Uluaki p ke kole atu p ki he Hou'eiki Fakafofonga ko eni mei Tokelau koe'uh 'oku, ho'omou ki'i l pooti ko ho'omou folau, he ko e 'uhinga p he na'e vahe atu e pa'anga ke mou folau ki Tokelau, 'amoutolu p mei Tokelau. Ko ia kapau 'oku maau ho'o ki'i l pooti ko ia pea mai ia ke, 'oku ou tui p 'oku fiema'u ke tau, Hou'eiki ke fanongo ki ai p ko e h , na 'oku 'i ai ha ngaahi fiema'u ke toe t naki atu ki he ngaahi fiema'u vivili ko ena na'e 'osi fai he ta'u kuo 'osi, p 'oku toe 'i ai ha me'a fo'ou. Ka koe'uh ko e mahino ko e ta'u fo'ou 'e toki fai ai 'etau 'a'ahi fakak toa, ka ko e moutolu ko ena na'e ki'i 'a'ahi atu ke 'omai ha'amou ki'i l pooti, ka ke tau toe hoko atu ko e 'Eiki N pele mei 'Eua, fiema'u p ke me'a mai.

Hoha'a ki he tuai kamata ng ue ki he Sipoti 2019

Lord Nuku: Tapu p pea mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Fakatapu atu foki ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit . Fakatapu atu ki he Hou'eiki N pele kae 'uma' 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea, 'oku ou fakam l atu p 'uh 'i he tukumai e ki'i taimi ko eni he pongipongi ni ki mu'a pea tau toki hoko atu ki ho'o 'as nita. 'Eiki Sea ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'Eiki Sea 'oku fakahoha'a 'o fekau'aki pea mo e sipoti 'Eiki Sea, pea mo e kole ki he Feitu'u na koe'uh ko e lave'i ko 'e he motu'a ni 'Eiki Sea na'a tau paasi e 'esitimeti, patiseti ko 'o e ta'u ni 'Eiki Sea na'a tau paasi ai 'a e pa'anga ke 'uh ke fai e ng ue ki he sipoti. Pea na'e fai mo e fehu'i ki he 'Eiki Minisit pea ne tali 'e kamata Sea. Ko e me'a ko 'oku lave'i ko he motu'a ni 'Eiki Sea pea 'oku 'i ai e hoha'a 'a e kakai e fonua ki he tu'unga ko 'oku 'i ai e sipoti he 'aho ni, 'uh na'e 'i ai e ngaahi feme'a'aki he Fale ni 'Eiki Sea ki he ngaahi tokoni pea mo e ngaahi pa'anga ke fai'aki e e fatongia ko eni 'Eiki Sea. Ka ko e lave'i ko 'a e motu'a ni 'uh ko hoku fatongia faka-Fale Alea 'oku 'alu e taimi, 'oku ou tui au ko e ta'u ni ia kuo 'osi ia, 'a e 2016 'Eiki Sea koe'uh ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea.

Fokotu'u fai fakataha fakafonua fekau'aki mo e teuteu ki he Sipoti

Pea ko e fokotu'u atu ko e kole ki he 'Eiki Pal mia 'Eiki Sea pe 'e lava mu'a ke fai mu'a ha fakataha hang ko ko 'oku fai ko 'e he Feitu'u na mei he Potung ue Ako pea mo e ngaahi kupu fekau'aki, he 'oku ou lave'i p 'oku 'i ai e ngaahi fakatonutonu fakalao Sea 'oku fai ka koe'uh he 'ikai ke tau lava kitautolu mei Fale Alea ni 'uh he ko e me'a ia 'a e Fakamaau'anga Sea. Ka ko e kole ko ki he 'Eiki Pal mia ko u lave'i p koe'uh ko e ngaahi fakatonutonu ko eni koe'uh ko e ngaahi faka'uhinga fekau'aki pea mo e lao mo e ngaahi totonu na'e fai ai e alea ko ko ke ma'u mai e sipoti ke fai he fonua ni 'Eiki Sea. Pea 'oku makatu'unga p e kole 'Eiki Pal mia, p 'e lava mu'a ke fai ha fakataha 'o hang ko ia ko e fakataha ko eni kuo ui 'a eni ko ke fai e femahino'aki pea mo e kakai mo e kau faiongoongo mo kinautolu 'oku nau fie 'ilo'i 'a e tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e sipoti 'i he 'aho ni 'Eiki Sea. Pea 'oku 'uhinga peh 'a e fakahoha'a atu ko 'o e pongipongi ni ...

Taimi: 1020–1030

Lord Nuku: ... ko ení mo e kole ki taumu'a p 'e malava ke fai ke fakahoko ha me'a peh ni na'a lava ke 'uh ke fai mo tukuange sipotí ia ke ngaue he ko e lave'i ko 'e he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku ou lave'i p 'oku 'i ai e hopo 'oku 'amanaki ke fai. 'Ikai ke u lave'i p ko e h hono taimí. Ka ko e me'a ia 'oku fai ki ai e fakakaukaú. Ko e ngaahi fet 'aki ko ia 'Eiki Sea, ko u tui 'oku tonu ke 'i ai e femahino'aki ai 'i he Fale ni pea mo e kakai e fonuá pea mo e founga ko eni ko 'oku fai'aki ko 'a e fokotu'utu'u ng ue, 'Eiki Pal mia. 'Oku 'uhinga peh 'a e kole ko ia e pongipongi ni, na'a lava ke 'i ai ha fa'ahinga fakataha peh , ko u tui p 'oku 'ikai ko ha, 'oku 'ikai ke 'i ai ha founga peh ka ko e kole atu ki he Feitu'u na he koe'uhi ko e fakataha ko ia 'oku fai mo e akó 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e fakam l lahi atu ia pea mei he t pile ko ení 'i he faifai pea 'i ai 'a e tu'unga peh ke 'uh ke fai ha femahino'aki p ko e h ko e t kunga totonu 'oku fononga ai ko hotau fonuá he 'aho ni. Kae tautautefito foki Sea ko e hang ko eni ko e sipotí. Pea 'oku lave'i 'e he motu'a ni, ko e tu'unga ko ia e sipotí hotau fonua ni 'oku holo. Ka 'oku 'ikai ke fu'u mahino p ko e h 'a e tu'unga p ko e kovi p 'a e ngaahi feitu'u ko ia 'oku nau hanga 'o fakalelé. Pea 'oku 'uhinga peh 'a e kolé Sea 'i he pongipongi ni. P 'e loto lelei e 'Eiki Pal mia ke ui mu'a ha fakataha peh 'o hang ko ia na'e laum lie lelei ki ai ke fai e fakataha ko eni ko , hang ko fekau'aki pea mo e akó. Koe'uhi ka ko e kole ia ki taumu'a p 'e malava ke 'uh ke fai ha femahino'aki. Ka 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a, fet 'aki fakalao 'Eiki Sea 'oku fai ai ha fet nounou'aki, ko u tui 'e lava p ke solova heni kae 'uh kae ki'i fakaholomui atu hang ko e me'a ko ia ko e hopo mo e ' me'a ko ia, koe'uhi he 'oku hanga 'e he ' me'a ia ko ení 'o puke me'a ko ení.

'Eiki Pal mia: Sea 'oku mahino ia ka u 'atu 'e au ha tali, ka tau fakanounou he kuo 'osi mahino mai 'ene fehu'i.

Lord Nuku: Pea kapau 'e 'oange ki ai e faingam lie, ka u toki hoko atu Sea. M l .

'Eiki Sea: M l . Ko ia, 'e tuku atu p ki taumu'a pea to e tahá, 'ikai ke u sio, 'oku 'i f ho'omou Minisit Sipotí. Mei 'osi p eni e m hina 'e fiha 'oku te'eki ke 'asi mai ki Fale Alea. 'Ai mo fakasi'isi'i e folaú. Me'a mai 'Eiki Pal mia.

'Osi kamata ng ue Pule'anga ki he Sipoti 2019

'Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma' e toenga e Hou'eikí. Ko e fokotu'u mai he pongipongi ni Hou'eiki ke ui ha fakataha 'a e fonua. 'Oku 'ikai ke fu'u mahino kiate au p ko hai 'oku 'ai ke fai e fakatahá. Ka ko e tali ki aí. Kapau 'oku 'uhinga e fakataha ki he alea'i e sipotí, 'oku lolotonga alea'i p sipoti ia 'e he K miti ko e *Facility Committee* pea 'oku kau ai mo e k miti 'e taha ko e *Audit* pea mo e *Governance committee*. Pea 'oku ai pea mo e *Organizing Committee*. 'Oku lolotonga fai p ng ue ia. Pea mahalo p 'oku 'i ai ha manavasi'i, 'oku 'asi mai mei he Hou'eiki N pele, ka ko 'eku kole atú, ke tuku p mu'a ke fai e ng ue ia. Na'e 'uhinga p ki'i toloi e ki'i ng ue ko ení ko e 'uho'uhá ka 'oku 'osi kamata e ng ue, 'osi kamata e ng ue ke fakama'a ko eni 'o 'Apiako Nuku'alofa, teuteu ke foki mai 'a Siaina. Na'e 'osi fai 'enau fokotu'utu'u ki ai. 'A ia ko Siaina te nau hanga 'e nautolu 'o fai e ng ue ko eni ki he mala'e ko eni *high school*, Tonga *High School*.

Fokotu'utu'u ki he mala'e Teufaiva

Pea ko e lava ko eni 'etau *stadium*, kuo 'osi fai p mo e ng ue ki ai. Lolotonga fai e ng ue ki ai. Pea ko Papua Niukini ia 'oku nau fai e me'a ko ia pea kuo nau 'osi fetu'utaki mai. Ka ko e anga ko eni e fokotu'utu'u ko eni ki he sipotí 'oku 'i ai p silini ke mau kamata'aki he 'oku te'eki ai ke *transfer* mai e pa'anga ko ia mei Papua Niukini ke kamata e ng ue ki he sipotí 'oku mau feinga'i p ke kamata'aki e fo'i mala'é koe'uhi na'a lava 'o fakahoko mai 'a e 'akapulú 'i he ta'u kaha'ú kae toki hoko atu ki he *stadium* mo e ngaahi nofo'anga. Mahalo ko e me'a ia ko 'oku tokanga mai ki ai 'a e 'Eiki Minisit ko ení.

Tali Pule'anga uesia 'uho'uha kamata ng ue ki he Sipoti 2019

Ko e hopó ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha uesia 'e taha 'a e hopó ia, ke hanga 'e he hopó ia 'o uesia e ng ue. Ko e hopó ia ko e hopo p ia 'o fekau'aki mo e fakatonutonu p fanga ki'i me'a kehe p ia. 'Oku lolotonga lele p 'a e ng ue pea 'oku hokohoko he uike ki he uike meimei fakataha tu'o ua he uike p tu'o tolu 'a e k miti *Facility Committee*. Ko nautolu ia 'oku nau fakahoko e ng ué. 'A ia ko e langa ko eni 'o e *stadium* pea mo e ' mala'e va'ingá peh ki he Nuku'alofa, fai k toa p 'e he *Facility Committee*. 'A ia ko e *Facility Committee* 'oku 'i ai hono kau m mipa, pea 'oku tokoni p ki ai 'etau kau *technicians* 'atautolú mo e kau *CEO* mei he ngaahi potung ue. Kaekehe ko e anga ia e tu'u 'a e sipotí Hou'eiki. 'Oku ou kole atu p ke tukuange mai p mu'a ke fai e ng ue he 'oku lolotonga fai p ng ue ki ai. Na'e ki'i 'i ai 'ene ki'i tolotoloi mai e ng ue ko eni ki koló ko e 'uhingá ko e t ko eni 'o e 'uha eni meimei uike eni ia 'e ua, 'ikai ke lava ha ng ue ka 'e hoko atu p ng ue ki ai. Ka mou ki'i k taki p 'o tukuange p mu'a ke hoko atu e ng ue 'a e Pule'anga mo e k miti sipotí 'i he fakahoko 'etau, 'a e ng ue ko eni ki hono langa mo hono teuteu'i ke fai e sipoti ki Tonga ni. M I .

'Eiki Sea: 'Eiki N pele.

Hoha'a kakai e fonua ko e totonu ke kamata ng ue ki he sipotí he 2014

Lord Nuku: Sea, fakam l 'aupito ki he 'Eiki Pal miá he tali 'oku fai mai mei taumu'a 'Eiki Sea. 'Oku makatu'unga e fakahoha'a ko ení 'Eiki Sea koe'uhí 'oku 'i ai e hoha'a 'a e kakai e fonua. He koe'uhi ko e ng ue ko ení na'e tonu ke fuoloa hono kamata 'ona ia he ta'u 'e 2 kuo hilí. Ko e 'uhá na'e toki 'uha p he uike ua ko eni kuo hilí Sea. Ka 'oku 'uhinga he 'oku ai, 'oku 'osi mea'i p 'e he Feitu'u na pea mea'i 'e he kakai e fonua e me'a ko ia 'oku hokó Sea. Pea 'oku 'uhinga peh . Koe'uhi ko e ki'i toenga taimi ko ení, ko 'eku 'uhinga ia 'eku lave ki ai Sea. Ko e ta'u ni ia ko e lave ko ia 'a e motu'a ni ia 'oku 'osi ia, 'osi e 2016 ia. Ka koe'uhí ko e pal mesi ko ia na'e faí, 'oku fakahoko mai 'oku lele lelei. Ka ko e hoha'a ko ia 'a e kakai e fonua 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke ng ue ha me'a ia Sea ke kamata ha ng ue ke mahino kuo 'i ai e *foundation* ke kamata'aki e ng ue ko ení 'Eiki Sea. Tau peh hang ko Teufaiva 'Eiki Sea. Ko hono kamata ki he taimi ko ia 'e fai ai e sipotí 'Eiki Sea 'oku fu'u, ko e ng ue lahi 'aupito 'aupito ia. Ko e me'a fakapa'anga ia ko eni ko 'a eni ko 'oku me'a mai'aki ko ia 'e he 'Eiki Pal mia 'Eiki Sea. Ko Siaina ia ko e alepau ia ko ia na'e 'osi fai ia ki mu'a ia 'Eiki Sea mahalo he pule'anga e Feitu'u na, ke fai e langa ko eni ko 'o e kongua ko eni ko Tonga *High School* 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ki'i fakatonutonu p Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu mai Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma' e Hou'eiki M mipa e Fale Alea. Ko e motu'a ni na'e toki *sign* he ta'u kuo 'osi' pea mo Siaina ki he pa'anga 'e 33 miliona ke fai' aki ko eni ng ue ki *Tonga High Sea*. M 1 .

Lord Nuku: Sea, ko u lave'i p 'e au ia ko e *sign* ko ia kapau ko , ka ko e alea ko ia na'e fai ia kimu'a pea tukup Siaina 'e fai e langa ko eni. Ka ne ta'unga e vela ko eni ko na'e hokó. Pea 'ave leva e silini' 'o fai'aki e langa ko kae tukuange mai e me'a ko .

'Eiki Sea: Fakatonutonu mai 'Eiki Pal mia. N pele, fakatonutonu mai mei taumu'a.

Fakamahino Pule'anga pau ke fakakakato Siaina e ng ue ki he Sipoti

'Eiki Pal mia: Ko u kole atu p kapau 'e to e fakataha ko eni 'a e *Facility Committee* pea ke me'a ange mu'a 'o kau ai. Ko e Pule'anga ko eni mo e, Pule'anga Siaina. Kuo 'osi' 'omai 'enau, *outline* mai 'enau, 'a e *time frame* ke ngata ai. Pea ko u fakapapau'i atu 'e lava e ng ue ko eni 'a Siaina. 'Osi hanga 'e nautolu 'o tuhu'i mai e fo'i 'aho ko ia 'e ngata ai. Ko e langa ko eni 'e ' me'a ko eni 'i koló. Ko u kole atu p mu'a ke ke falala mai p mu'a pea ka 'ikai pea ke 'alu ange 'o kau he k miti' ka tau nounou ka tau hoko atu ki ha me'a kehe.

Lord Nuku: 'E Sea, ko e 'uhinga ia e kole pongipongi ni 'Eiki Sea, ke fai mo tau s tu'a tautolu mei he sipoti. Fai mo mahino p ko e h e me'a ko 'oku hokó, tuku atu e Pule'anga ke nau hoko atu kinautolu ia. Hang ko e me'a ko eni e akó. Fai mo 'ai ka tau hanga tautolu ia he 'oku lahi e ng ue ia ke fai. Ka ko e 'uhinga p ia e kolé ko e ngaahi fiema'u 'Eiki Sea, ko e fiema'u. 'Oku 'i ai e ngaahi kupu fekau'aki pea 'oku hang ko eni, ko e *Organizing Committee* ko 'a e Sipoti, 'oku 'ikai ke nau kauhala taha pea mo e *facility committee* pea mo e Pule'anga. Pea na'e 'uhinga peh kole ko , kapau 'e lava ke fai ha fakataha, p na'a lava ke solova ai. Pea 'ilo'i e ngaahi me'a ko 'oku hokó 'Eiki Sea. Ko e kongá ko ki he peh mai he 'aho ni, 'oku sai p , te nau fakatonutonu he mahalo he m hina hokó Sea. Ko e me'a ia 'oku fai atu ai e tokanga pea mo e kole ko ia ki he 'Eiki Pal mia. Pea kapau 'oku 'ikai ke ke tali ia 'e koe, ka koe'uhi ko e fokotu'u pea mo e kole ko ia 'oku 'oatu, ko e kole koe'uhi he 'oku fiema'u 'e he fonuá ia ke mahino e t kunga. Pea kapau 'oku 'ikai ke mou tali, 'osi 'atu p fatongia ia. Ko e kole atu p ...

Tuku pe ki he Pule'anga ke fai 'enau ng ue ki he Sipoti

'Eiki Sea: M 1 'Eiki N pele. Pea ko u tui 'oku mahino 'a e kole 'oku fai atú. Kae tuku p mu'a ki he Pule'anga ko ena kuo 'osi' 'i ai p 'enau ngaahi fokotu'utu'u. Pea ko u tui 'e toki 'i ai hono lipooti 'e toki 'omai 'amui. Ka 'oku mahino ena kuo 'osi' 'omai e fiema'u mei he kakaí. Ka 'i he'ene peh Hou'eiki.

Fakamanatu e L pooti 'a'ahi Fale Alea kau Fakafongia mei Tokelau

Ko 'etau 'asenita ena, k toa ki he K miti Kakato kae fakamanatu atu p Hou'eiki Fakafongia mei Tokelaú, ke k taki p ho'omou ki'i l pooti mo kimoutolu. Kapau na'e 'i ai ha'amou 'a'ahi na'e fai, 'i ai p fanga ki'i, mou ngaahi fiema'u vivili ke mai p ke tau sio ki ai na'a ko ha me'a fo'ou. Ka 'oku, mo kinautolu ko eni e ngaahi ...

<001>

Taimi: 1030-1040

‘Eiki Sea: ... potung ue ‘oku te’eki ke ‘omai homou l pooti fakata’ú ‘oku fiema’u ke ‘omai homou l pooti ko iá. Koe’uhí he ‘oku fiema’u ia ki he to’u Fale Alea ko ení. Fakafofonga fika f .

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea fakatapu ki he Fale Alea ‘o Tonga. Ko e ki’i fehu’i nounou p Sea. F f kimautolu ko na’a mau ‘a’ahi p hení ‘e lava p ke fakah mai p ‘emau l pootí ?

‘Eiki Sea: M l ia Fakafofonga kapau ‘oku lava ke ‘omai ke tau lau ki ai.

M teni Tapueluelu: Sai m l Sea m l .

‘Eiki Sea: Kae mahalo na’a ko e Feitu’u na p na’a ke ‘a’ahí pea m l ‘aupito e fai ‘a e fatongiá. He ko e me’a ia na’e fiema’u ke, he ko e taimi ko ‘oku m l l ai ‘a e Falé ‘oku tonu ke mou foki ki homou takitaha v henga ki ai. He ‘oku ou tui ‘oku, kai kehe ‘i he taimi tatau ‘oku lava p ke fakamanatu atu p na’a ‘oku ‘i ai ha taimi ke mou fakakaukau ke tonu ke ‘i ai hamou ‘ofisi ‘i homou takitaha v henga. He ko e taimi ke mou foki ai ‘oku tonu ke, ko e fo’i senit ia ke atu homou k ingá ki ai he taki taha v henga fili ke mou talanoa ai ki honau ngaahi fiema’u kae, he ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku tonu ke fai ‘a e fakakaukau lahi ki ai. Ka ‘i he’ene peh tau liliu ‘o K miti Kakato kae hoko atu ‘etau ng ue. M l . (Na’e liliu ‘o **K miti Kakato.**)

Me’a ‘a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu mo e ‘Eiki Pal mia ‘o e Pule’anga Tongá. Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Pal miá kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Minisit ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau N pele hotau fonuá. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí tapu ki he Kalake Pulé kae ‘uma’ ‘a e kau ng ue ‘o e Falé. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua kei Tonga p ‘a Tonga. Ongona ‘a e tala ‘oku kei no’o p e Hifofua, Taulanga *Aotearoa* taulanga ‘oku . Kei angi iiki p ‘a Fakatapu pea ‘oku kei tu’u p ‘a e fu’u Toa ko Hangai Tokelau. Tau fakafeta’i ‘o hang ko e lotu lelei kuo tau fanongoa ‘e he fai he ‘e Hou’eiki ‘e he ‘Eiki N pele. M l e mou laum lie Hou’eiki.

Tau hoko atu p foki eni ‘i he Fakamatala Fakata’u ‘a e Potung ue Ng ué pea mo e Toutaí. Ka ko e efiafi Tu’apulelulu na’e fai ai ‘a e ngaahi fehu’i pea ‘oku ou tui kuo lava lelei ‘a e ngaahi m ‘ala’ala ‘a e ngaahi me’a ai. Hang ko e f me’a’aki ‘oku fel ve’i pea mo e vaot ‘i ‘Eua, ko e kautaha papa, ko e kemikale ko e ng ue ‘ok níká pea mo e ngaahi al me’a peh . Pea kuo tau a’u mai eni ki he faka’osi’osi ‘o e f me’a’akí pea ‘oku ou tui ko ‘ene lava p ongo f me’a’aki ‘e ua ko iá kuo lava ka tau p loti.

Ko e fika ‘uluaki ko Vava’u 16 pea hoko atu ki he ‘Eiki Minisit ‘o e *Commerce* mo e F fakatau’aki pea te u tuku atu ki Taumu’a ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fie ma’u pea ka ‘ikai ko u tui kuo m lie hotau kavá pea ‘oku ou peh ke tau kava tuku ‘aki ia ka tau p loti. Ko ia ‘oku ou ‘oatu ‘a e talamon Hou’eiki tau ma’u ‘a e fakataha’anga lelei fakafiefia, melino pea mo langa hake. M l . Vava’u 16.

Tokanga ki ha mole \$ tukupau kakai ka ‘ikai liliu founa ng ue motu’a

‘Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea peh ki he ‘Eiki Pal mia mo e Hou’eiki Kapineti peh ki he Hou’eiki N pele mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea ko u fakam l atu ki he Feitu’u na hono toe ‘omai ha ki’i faingam lie. Hang p ko ia kuo mou ‘osi mea’i ko e ng ue ‘a e mo’ui’anga ki hoku V henga Vava’u 16 pea peh foki ki he kakai kotoa p ‘o Vava’u.

‘Eiki Sea ko e *bullet* poini fika f te u fie lave ki ai ‘i he peesi 99. ‘Eiki Sea kapau he ‘ikai ke tau tokanga ‘e lahi ‘aupito ‘a e mole noa’ia ‘a e pa’anga tukuhau ‘o e fonua ni. He ko e me’a ‘e fai te tau *hire* mai ha fu’u kau ng ue tokolahi ki he potung ue ni kae hili ko iá ‘oku ‘ikai ke tau ‘omai ha me’ang ue fe’unga mo ha pa’anga ng ue fe’unga ke nau ng ue’aki pea ‘e lahi ‘a e nofonofo noa’ia ‘o ‘ikai ke fai ha ng ue ‘e taha. Pea ‘e hoko eni ko ha mole lahi ki he Pule’anga mo e Fale Alea. Kapau he ‘ikai ke fai hano solova fakavavevave mo ha liliu lahi ki he founa ng ue motu’a ki ha founa ng ue ‘oku fo’ou ange.

‘Eiki Sea ‘oku hanga ‘e he l pooti ko ení ‘o tuhu’i tonu mai ‘a e ngaahi matavaivai ke tau fakalelei’i ai leva. Ko e *bullet* fika f ‘oku pehé ni. “Ke hokohoko lelei atu ‘a e uta ‘o e ng ué ki Pangopango ‘a ia na’e kamata ia ‘i he ta’u ni ‘a ia ko e 2014 ia. Hili ia hano ‘ikai ke toe fakahoko ‘i ha ngaahi ta’u lahi koe’uhí p ko e si’isi’i ‘a e vaka ‘oku ‘alu fakahangatonu ki Pangopango. Ko e ongo vaka fakakom siale eni ‘e ua na’a na uta atu ‘a e fua ‘o e ng ué mei Vava’u ki Pangopango. Pea ‘i he’ene peh ‘e hiki hake ‘a e tu’unga hono uta ‘o e ng ué ki tu’apule’anga pea mo e fie ma’u lahi ke toe fakatokolahi mai ‘a e kau ng ue ki he tafa’aki Kolonitini.”

‘Eiki Sea ko e anga eni ‘a e lau ‘o e l pootí pea ‘i he’eku ‘ilo’i kuo ‘osi fai hono fai hono tokolahi ‘o e kau ng ue Kolonitini ki Vava’u. Ka ko ‘eku ‘ilo’i ‘oku ‘ikai toe hoko atu ‘a e utá ia ‘o e ng ué ki Pangopango ‘Eiki Sea. Pea na’e tu’u p na’e tu’u p ia ‘i he 2014 kae hili ko iá kuo ‘osi *hire* mai e fakalahi ‘o e kau ng ue Kolonitini pea na’e totonu ke ‘osi ‘ilo’i lelei p ‘e he potung ué ‘e ‘ikai ke tu’uloa ‘a e palani ko eni. Na’e ‘osi totonu ke nau ‘ilo’i lelei he ‘ikai ke lava ha fakam keti’i ‘o e ng ué ki tu’apule’anga kae ‘oua leva ke ‘uluaki ‘ai ‘a e me’a ‘oku fika ‘uluaki ke ‘uluaki pea fika ua ke fika ua pea toki fakahokohoko atu. Ka ko e pang kuo tau t foki hake p ‘o ‘ai e m keti ke fai mo uta ta’e’uluaki fai e s tepu ‘uluaki ke ‘uluaki.

‘Eiki Sea na’e ‘i ai e motu’a ‘e taha ‘i Vava’u na’a ne fakah mai kiate au he ‘ikai ke malava ke tau tu’u hake p ‘o t ha fu’u ng ue ha fu’u loto saafa. Pau ke ‘uluaki kini, palau pea teuteu’i pea toki t . ‘Eiki Sea ko ‘eku fehu’i leva, ko e h e me’a ‘oku hoko ki he uta ko eni ki Pangopangó ? Ko e fehu’i hoko, na’e uta tu’o fiha pea t ’off ? Fehu’i hoko, ko hai na’a ne alea’i ‘a e fakam keti ko ení ? Fehu’i hoko leva p na’e kau atu ki ai ‘a e kau ng ue ‘o Vava’u ‘i he alea ‘a e faka-m keti ko eni. Ko e h e me’a na’e hoko ki he ng ue ‘o Vava’u he 2014 ? Ko e tali ki aí Sea na’e lahi e loto mamahi he na’e lahi e pala e ng ue he na’e ‘ikai ke lava ‘o uta e ng ue he na’e palopalema. Pea na’e hoko ko e, lahi ki he ng ue ‘o e Vahefonua Vava’u. Ko e ‘uhinga ia na’e hoko ai ‘a e me’a ko eni he na’e ‘ikai ke fanongo ‘a e potung ue mo e kau takí ki he kau ng ue ‘o Vava’u mo ‘enau ngaahi fiema’u.

‘Eiki Sea na’e kole atu mo tangi atu ‘a e kau ng ue ‘o Vava’u ki he Minisit ‘o e ‘aho ko iá, pea ka lava pea toki hoko atu ki he, ki hono fai e fakam keti’i ki tu’apule’anga koe’uhí ke hokohoko ‘a hono uta atu ki tu’apule’anga ‘a e ng ue. Pea ko e me’a eni na’e fakah mai kiate au ‘e he kau ng ue na’a nau fiema’u ke ‘uluaki teke mo tanu ‘a e ngaahi hala ng ué ke m hino te nau lava ‘o ‘alu ki ‘uta he taimi ‘oku la’ ai mo e taimi ‘oku ‘uho’uha ai. Ke ‘omai ha ngaahi m sini palau ‘a e potung ue ‘e f p toe lahi ange kae lava ke ‘oua ‘e t mui ‘a e taimi t ‘o e ng ue. He ‘oku ‘ikai fe’unga ‘a e m sini palau ia ‘e taha ki Vava’u k toa. Pea mo lava ke fakafaingofua’i e kau ng ue

ke nau lava 'o n 'i he p seti taha 'a e Pule'anga 'oku 'i he Pangik Fakalalakaka. He 'oku nau fie ng ue ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau pa'anga fe'unga pea 'omai ha taimi fe'unga ke toki h vesi pea toki t fakafoki 'a e n ko ia.

Ko e fiema'u ko eni 'a e kau ng ué kae lava ke tu'uloa mo hokohoko atu 'a e m keti. Fiema'u ke *sustainable* 'a e ng ue. Pea na'e tui 'a e kau ng ue kapau he 'ikai ke fanongo mai 'a e Pule'anga ki honau le'o pea 'ikai ke lava 'o hoko 'enau palani ko eni. Na'e tui 'a e kau ng ue 'o Vava'u na'e fu'u vave 'a e ala mai 'a e potung ue 'o fai 'a e ...

<002>

Taimi: 1040-1050

'Akosita Lavulavu: alea vaka ke uta ai e ngoué ki Pangopangó. Kae 'ikai ke nau 'uluaki 'ai ha me'a, 'ai e me'a 'oku fiema'u 'e he kau ngoué. Na'e to e fiema'u 'e he kau ngoué ke 'uluaki 'ai mo ha fale *packing facility*, ke fai ai hono *pack* e ngoué ke utá. Ka ko e pangó, na'e 'ikai ke tui tatau e Potung ué mo e kau ngoué. He na'e tui e kau ngoué ia, ko e me'a 'uluakí ia 'oku totonu ke 'uluaki fai pea tau toki hoko atu ki he fakam ketí ki Pangopangó. Pea ko e h leva e me'a 'oku hokó? 'Oku mahino mai heni 'oku mo'oni e akau ngoué ia. Pea ko eni kuo tu'u e uta e ngoué ki Pangopangó pea 'oku hoko ko e mole lahi 'aupito ia ki he kau ngoue 'o Vava'ú, pea to e mole lahi ki he pa'anga 'a e Pule'angá.

Kole ke toloi kau Vava'u ki he polokalama t hina

'Eiki Sea ko e 'aho ni 'oku ou to e ha'u p 'o fakahoko atu 'a e kole tatau p mei he kau ngoue 'o Vava'ú. Na'e 'osi fai p 'enau kole tatau p 'i he kuo hilí ka na'e 'ikai ke tali ia he Potung ué. 'Eiki Sea, hang ko ia kuo tau 'osi fanongo kotoa p ki he me'a na'e fakah mai he 'Eiki Minisit Ngoué, 'e kamata e t hiná 'i Tongatapu ni pea ko 'enau palaní ke hoko atu e t hiná ki Vava'u 'i he ta'u fo'ou, pea ko ia ai 'Eiki Sea 'oku ou to e fakah atu p me'a tatau, ke 'oleva hifo e kau 'a Vava'u ki he t hina ko ení 'Eiki Sea, he 'oku te'eki ai ke maau 'a e Potung ue Ngoué ki he ngaahi fiema'u 'a e kau ngoue 'o Vava'ú, mo e m sini palau ke 'uluaki mu'omu'a ia 'i he 'ai ke fai e t hina ko ení 'Eiki Sea. Pea ua ki aí, ko honau hala ngoué ke ngaahi. 'Oku ou talaatu he 'ikai malava 'o fai ha t hina 'i Vava'u kae'oua ke 'uluaki fai e me'a ke 'uluakí. 'Oku ou kole heni ke tuku ki he kakaí ke nau talamai 'enau ngaahi fiema'ú. Kapau 'oku tau fiema'u ke ai ha ola 'oku kehe mei he founga ng ue 'oku tau faí, kuo pau ke tau liliu 'etau founga ng ué kae lava ke ma'u ha ola 'oku kehe, ka 'oku 'ikai ko 'etau faka'amu p ke ma'u ha ola 'oku kehe kae kei fai p founga ng ue tatau mo 'etau fiema'u ke ma'u ha ola 'oku sai.

Fiema'u vivili kau ngoue 'a Vava'u ko e palau

Sea te u 'oatu p ha ki'i fakat t mahino, ke mou me'a hifo p ki he peesi 94 'i he l pooti p , 'i he T pile fika 4.24 'oku 'asi ai, ko e pa'anga t naki 'i he 2014, kolomu fika 4, hono 4 'i 'olunga p ai 'oku peh ai, haea 'o e me'ang ué. 'Oku fe'unga fakak toa e pa'anga ki he hono haea 'a e me'ang ué ki he pa'anga 'e 12,555 'i he ta'u 2014. Mei Sanuali ki T sema ko e fu'u ta'u kakato eni 'e l pea tau vakai ange ki he mahino lelei heni 'a e lahi ange taimi 'oku maumau p 'oku tu'u ai e palaú he taimi 'oku ng ue ai, neongo 'oku 'ikai ke 'asi mai ia heni, p ko e h e lahi e taimi mo e houa na'e ng ue ai e palaú he ta'u 2014. Ka 'oku lava p ke tau fika'i heni mei he pa'anga na'e h mai 'i he ta'u kakato ko ia 2014 ko e pa'anga 12,555 'i he ta'u kakato ko iá.

Ko Vava'u 'oku haea atu 'a e Potung ué 'a e palau ko ení ki he pa'anga 'e 87 ki he houa, pea 'oku toki mahino heni 'Eiki Sea, ko e houa p 'e 144, na'e lava ai e palaú 'o ng ue he fu'u ta'u kakato e 2014. Pea kapau te tau fika'i ke mahino p ko e h e 'aho, p ko e 'aho 'e fiha na'e ng ue ai e palaú pea 'e lava p ke tau peh ko e 'aho p 'e 18 na'e lava ke ng ue ai e palaú. Pea kapau te tau fiema'u ke 'ilo ke tau 'ilo p ko e uike ia e fiha he ta'u, pea 'oku tau fika'i atu ko e meimei uike ia 'e 3 na'e ng ue ai e palaú. 'Eiki Sea, 'a ia 'e malava p ke tau peh , 'oku uike 'e 52 'i he ta'u 'e 1, pea 'oku mahino heni ko e fu'u uike ia 'e 49 he ta'u 2014 na'e 'ikai ke fai ai ha ng ue ia 'e taha 'a e palaú. Pea 'oku mahino mei heni 'a e t nounou faka me'ang ue palau 'a e kau ngoue 'a e Vahefonia Vava'ú. Pea 'oku nau fu'u fiema'u tokoni 'aupito he ko e palau p 'a e faamá 'oku ma'ama'a 'i Vava'u, he 'oku nau pa'anga p nautolu 'e 87 'i he houa. Ko e ngaahi palau fakataautahá 'oku pa'anga ia 'e 100 ki he houa, pea ko e si'i kau ngoue 'oku to e masivesiva angé 'oku nau fiema'u ha palau 'oku ma'ama'a ke nau lava 'o faka'aonga'i. Ko e kau ngoue ko 'oku tu'um lie angé 'oku ai p 'enau ngaahi palau fakatautaha p 'a nautolu.

Ka 'oku ou tokanga au ki he kau ngoue 'a e kakai 'oku to e masivesiva angé mo faka'ofa 'enau tu'unga fakapa'angá ka 'oku nau fie ngoué. 'Eiki Sea ko hono 'uhinga ia 'oku ou kole atu ai ki he 'Eiki Minisit Ngoué ho'o tokoni ke feinga 'a e Potung ue 'i Vava'ú ke to e kumi mai ha palau ke fakalahi hake mei he palau 'e 1 ke palau 'e 4 'a e Potung ué ke fe'ao 'enau ngaahi fiema'ú. 'Eiki Sea kuo u kole fakamolemole atu ki he 'Eiki Minisit , na'a ne peh 'oku ou fa'a kole ka 'oku ou 'oatu, 'oku ou loto ke u tokoni atu ki ai mo 'ene Potung ué ko e 'uhingá ko e kole mo e fiema'u 'a e kau ngoué.

Kapau te mou me'a hifo p ki he l pooti 'i he peesi 94 p palakalafi fakamuimuí, 'oku peh ai, na'e lava lelei 'a e 'a'ahi mai 'a e Minisit pea mo e Pule Lahi e Potung ué 'i Siulai pea mo 'Okatopa 'o e 2014. Na'e fakah mai kiate au 'e he kau ngoué na'e fakah ange ai 'e he 'Eiki Minisit Ngoué 'e 'omai e palau 'e 20 mei Siaina, Pea ko e palau 'e 4 mei he 20 ko ení 'e 'omai ia ki he Potung ue 'a Vava'ú, ke tokoni ki he fiema'u ko ení. 'Eiki Sea, 'oku fetaulaki lelei 'a e me'a 'oku fakah mai 'e he kau ngoué kiate aú mo e me'a 'oku h 'i he l pooti ko ení. Ka ko e fehu'í, 'e 'omai fakak e ngaahi palau ko ení mei Siainá? Na'a 'oku si'i ta'omia atu ia ha feitu'u 'i Tongatapu ni ka 'oku 'ikai ke tau si'i lave'i ia 'e tautolu 'Eiki Sea.

Kuo fakah mai he 'Eiki Minisit Ngoué mo e faka'apa'apa lahi kiate ia 'Eiki Sea, 'i he uike kuo 'osí 'e kamata 'a e ng ue ki he kau fiema'u palau 'a e kau ng ue 'o Tongatapu 'i Tokomololo mo e kau 'inivesitoa mei Siaina pea ne to e peh , pe 'oku nounou fakapalau 'a Tongatapu ni pea ne to e peh 'e kamata 'a e t hiná 'i Tongatapu ni pea ko e ta'u fo'ou 'e hoko atu ki Vava'u he kuo mei kamata e m keti ki Siainá. 'Eiki Sea, kuo u tokanga ki he founga ng ue 'a e 'Eiki Minisit mo 'ene Potung ue Ngoué 'oku 'asi he l pooti ko 'o Vava'ú, na'e kole palau he kuohilí pea ko eni, kuo ne talamai 'e ia 'e kamata tokoni fakapalau ia ki Tongatapu ni kae toki hoko atu ki Vava'u. 'Oku sai p ia Sea, ka 'oku ou tokanga ki he mahu'inga ki he mahu'inga 'a e feinga 'a e 'Eiki Minisit ke ne fakakakato 'a e pal mesi 'a e 'Eiki Minisit m l l , na'a ne 'osi pal mesi ki he kau ngoue 'o Vava'ú 'i he 2014. He 'oku 'ikai ko ha me'a si'i eni 'Eiki Sea, ko e me'a lahi eni ki he kakai mo e kau ngoue 'o Vava'ú. 'Oku nau 'ohake eni 'i he taimi na'a ku kemipeini aí pea nau to e 'ohake eni 'i he taimi na'a ku 'a'ahi faka-Fale Alea atu aí. 'Oku hang eni ia 'oku 'ikai ke tau lava ke tau muimui'i 'a e ngaahi l kooti 'a e Potung ué. Pea hang eni ia 'oku tau 'ai'ainoa'ia p kitautolu 'a e fiema'u 'a e kakaí mo 'enau kole maí. 'Eiki Sea, 'oku ou tui 'oku totonu ke 'oua 'e si'i peh 'i e kakaí he ko e 'alu eni ki he meimei ta'u 'e 3 mo e kei tali p kakaí. 'Oku hang kiate

au 'oku nofo p ngaahi tokoní mo e ngaahi me'a lahi 'i Tongatapu ni p . 'Oku totonu ke mahino kiate kiate kitautolu 'oku nofo e kakai tokolahi, kakai 'e toko taha mano tupu 'i Vava'u lahi pea ko Vava'u 'oku tokolahi fakak toa ange ia 'i he *Cook Islands*, pea 'oku to e tokolahi ange 'a Vava'u ia 'i Niu fakak toa. 'Eiki Sea ko Vava'u ko e fu'u fonua lahi, 'oku 'ikai ko ha ki'i fonua si'isi'i 'a Vava'u mo hono kakai 'Eiki Sea. Pea 'oku totonu ke 'i ai ha'atau tokanga makehe ki Vava'u lahi 'Eiki Sea. Pea 'oku ou tui 'oku mou mea'i lelei p Hou'eiki mo manatu'i ko Vava'u ko e matap ia 'o Palataisi. Hang ko e lau e punake mei he funga 'Onetalé, 'oku taha eni ia 'i Polinia, 'Iteni 'o e 'otu kaveingá. Kuo 'osi teuteu p 'e natula 'a Vava'u Lahi 'o fakateunga, 'io 'a Vava'u Lahi talu mei mu'a. Mapuna 'a e matavai 'i matangim lie 'o ne afuhia 'a e ngaahi kakala. Mo'oni

<003>

Taimi: 1050-1100

'Akosita Lavulavu: ...'oku mooni p 'a e lea Tonga 'oku taka. Holo p 'a e misi ki he 'Ovavá 'Au u ! Ue! ue! Ko Vava'u lahi ia ko e fakavale loto. 'Io Sea, ko Vava'u lahi ko e matap ia 'o Palataisi pea fakam l atu ki he ma'u faingamalie Sea.

'Akosita Lavulavu: Ko ia Sea!

Sea K miti Kakato: Ko ia! Ko me'a ko e taimi ko 'oku ke fakamalanga ai 'oku ou fakatokanga'i atu 'a Vava'u 14 'oku ou fakatokanga'i atu hang 'oku 'i ai 'a e me'a. Poupou pe ki ai. M l . 'Eiki Minisit ! Ko e 'Eiki Minisit 'o e *Commerce* 'oku 'ikai ke 'i heni? Tali mai koe 'Eiki Minisit Ngoue (ta hala'i).

Lord Nuku: Kole mu'a kapau te u ki'i fakahoha'a atu pea toki tali fakataha mai?

Sea K miti Kakato: Sai p m l .

Tokanga ki he tu'unga fakapa'anga Potung ue Ngoue mei he 2014-2016

Lord Nuku: Sea, m l ho'o laum lie lelei ki he pongipongi ni Sea. Ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni Sea, 'oku ou tui au ki he me'a ko na'e fokotu'u mai 'e he 'Eiki Minisit Mo'ui pea mei Vava'u. Ko e fakamatala eni ia 'o e 14, ka ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e hoha'a Sea, ko e ng ue ko eni '14, 15, 16 ko 'etau 'alu eni 'atautolu ki he 17, ka ko hono toki fakahoha'asi eni Sea.

Ko e me'a ko 'oku fai 'a e fakahoha'a heni koe'uhi ko e tu'unga fakapa'anga ko eni 'o e Potung ue ko eni. Ko e 2014 'Eiki Sea, na'e 'ave kiate kinautolu 'a e 9.2 miliona, pea 2013 & 14...

Sea K miti Kakato: Te ke lava 'o talamai 'a e peesi 'oku 'i ai?

Lord Nuku: 'Io, ko e peesi 24, 'a ia ko e 13, 14 'a ia na'e hiki'aki ia 'o 9.4, 'a ia na'e hiki'aki ia 'a e 2 miliona mo e poini. Ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a Sea, ko e a'u ko ki he Patiseti ko 'o e ta'u ni 16/17, 'oku kei fakahoko mai p 'e he 'Eiki Minisit 'oku kei t nounou p . Ka ko e ngaahi fakahoha'a ko eni Sea, na'e fai p ia 'i he 2014. Ko e kole ke fakalahi 'a e Patiseti ko eni, koe'uhí ko e ma'u'anga mo'ui eni 'a e fonua. Ka ko 'ene fekau'aki ia ko 'a e ng ue ko 'oku fai 'e he Pule'anga mei he 2014 ki he 16,-17, 17-18. Ko e ta'u ni Sea, ko e

Patiseti'oku hiki 'aki p 'o 10milionā, fakataha'i 'a e Toutai pea mo e Ngoué. Ka ko e 'uhingá Sea. 'Oku te'eki ai ke fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisit 'oku fiem lie ki he fakapa'anga ko 'oku 'oange pea 'oku tu'u p ia 'i he fakamatala fakata'u ko eni. Na'e nounou 'a e fakapa'anga 'Eiki Sea. A'u mai ko eni ki he ta'u ni Sea, 'oku kei nounou p ia 'i he fakamatala 'oku fakahoko mai mei he 'Eiki Minisit . 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fiema'u, 'i ai 'a e ngaahi kole pa'anga na'e 'ikai ke tali ia 'e he Pule'angá, ka ko e 'uhinga ia 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea, koe'uhí ko e nounou ko eni ko e ta'u eni 'e fiha 'ene hokohoko, pea 'oku fai leva 'a e tokanga ki ai p 'e toe lava ke feau 'a e nounou ko eni 'Eiki Sea.

Kole to'o \$ tokoni ki he ngaahi v henga 'ave tokoni ki he faka'ali'ali ngoue

He ko u lave'i 'e au Sea, kapau te u 'oatu 'a e fakat t ko eni. 'Oku 'i ai 'a e silini to'oto'o 'oku vahe'i 'e he Fale Alea ke to'oto'o 'e he kau Fakafofonga,, 'a ia 'oku ui ko e *constitutory fund*, 'oku 1 kilu 5 mano pea mahalo 'i he ta'u, he ta'u ni. Ko e fakakaukau 'a e motu'a ni Sea. Kapau na'e to'o ko e vahe ia 'e 17. Kapau 'e to'o 'a e silini ko iá 'o fakalelei'i'aki 'a e me'a ko ena na'e fiema'u 'e he 'Eiki Minisit ki he 2013-14. 'Ave ia ki he *show* koe'uhi he 'oku 'alu hangatonu 'a e silini ko ia Sea ki he kakai 'o e fonua. Ko e silini to'oto'o ko eni 'Eiki Sea, 'a eni na'e fokotu'u 'e he Fale ni ke tali, 'a ia ko eni 'oku malava ke tukuange. Ka ko e kole ko eni ke hiki ko eni 'a e pale ko eni 'o e ngaahi *show* mo e ng ue ko eni 'a e kakai, ko u tui ko e tokoni ia 'oku 'alu hangatonu ki he kakai 'o e fonua. Pea 'oku tu'u hagatonu mai p ia i he Fakamatala Fakata'u ko eni na'e nounou pea 'oku fiema'u ia ke toe lahi ange. 'A ia 'oku ou tui 'Eiki Sea.

Tokanga ko e Lipooti Fakata'u e Potung ue Ngoue he 2014

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, ko 'eku tokoni pe kapau 'e tali 'e he Hou'eiki Fakafofonga. Tapu pe pea mo e Feitu'u na Sea pea tapu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato Sea. 'Oku ki'i hoha'a pe 'a e motu'a ni Sea, pea ko u toe fakamanatu p Sea, ko e L pooti eni 'o e 2014. Ko 'eku ongo'i Sea, 'oku tau h 'etau tipeiti 'atautolu ia 'o talanoa pea toe l loa ange 'etau alea'i 'a e L pooti 'o e 2014 'i he'etau alea'i 'a e Patiseti.

Ko e ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'e he Hou'eiki Fakafofonga ko e N pele 'o 'Eua Sea. Hang 'oku tau toe foki kitautolu ia ki he Patiseti. Ka ko e L pooti ko eni 'oku ne talamai 'a e ng ue na'e fai 'i he 2014. Ko e me'a ia ke tau fifili ki ai 'a e Hou'eiki ia Sea. Ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai he 'aho ni 'o fakatatau ki ai, p 'oku 'i ai ha fakalakalaka mei he ngaahi me'a ko eni na'e fakahoko mai 'i he l pooti ko ki he l pooti ko eni 'o e 2015 'oku 'i ai 'a e Potung ue. Ko 'eku ongo'i Sea, talu hono alea'i 'o e l pooti ko eni mei he uike kuo 'osi, ko eni 'e 'osi pea tau kamata 'i he uike ni, ka ko e l pooti p eni ia 'a e ng ue na'e fai 'i he 2014. Ko 'eku fakatokanga p 'a'aku Sea, mo e hoha'a 'a e motu'a ni ia 'i he'etau talanga ko eni 'e l loa ange 'etau alea'i 'a e L pooti ko eni 'i he Patiseti. Kuo 'omai 'e he Potung ue 'enau *Corporate Plan* ki he hoko atu ko eni mo e fokotu'utu'u. Na'a tau'osi alea'i p 'etautolu 'a e *constitutory fund* 'a eni 'oku me'a ki ai 'a e Hou'eiki, 'oku 1kilu 5mano tokonia pe fakaivia 'a e vahenga 'e 17. Pea kou tui ko e ngaahi fokotu'u ko ia na'e tonu ke 'omai ia i he 'etau alea'i 'a e Patiseti. Ka ko e fakamalanga ko ena a e Vava'u 16 Sea, 'oku poupuu atu ki ai 'i he fakalukufua ia ki Vava'u. Kae hang ko e fakamalanga

Sea, ko 'eku ki'i tokoni atu p 'oku hang 'oku tau h 'etau fakamalanga, ka kou kole atu mu'a ke tau foki mai mu'a ki he 'etau L pooti. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 'aupito 'a e tokoni ka ko u kole atu mu'a koe'uhi ko 'etau pa'anga fakav henga, tuku mu'a ia ki he kau Fakafofonga ke nau toki hanga 'enautolu 'o fakakaukau'i ke nau 'omai ko e h 'a e me'a 'oku nau ng ue'aki, kae m 1 'aupito e tokoni. Tongatapu 3.

Tokanga totonu fakakaukau'i lelei ha me'a 'oku mahu'inga taha ki he fonua

Lord Tu'ivakan : Sea, 'oku mahino p na'e tonu ke fai 'a e *discuss* ki he L pooti 'o e 15, ka ko e tu'u ko eni 'a e mahino 'a e 14. Hang ko e me'a 'a e 'Eiki N pele mei 'Eua. 'Oku 'ikai ha hiki lahi ia 'i he ng ue, ka 'oku mahino mai ko e alea'i 'a e feme'a'aki ko eni 'o fekau'aki pea mo e ng ue, he ko e taha ia 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e akai 'o e fonua. Kapau te mou me'a lelei ko e fo'i hiki na'a ne peh mai ko e miliona p 'e 1 p 2. 'Oku mahino mai 'oku 'ikai fai ha tokanga ki ai, kae hiki 'a e Potung ue MIA mei he 7-47miliona p ko e fiha miliona 'a e Potung ue ko ia. Tau sio ange ko e h leva 'a e me'a 'oku mahu'inga. Ko e taha eni 'a e Potung ue mahu'inga 'i he fonua 'a e Toutai pea mo e Ngoue.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, ko e fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu!

Eiki Tokoni Pal mia: Ko e hiki ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga ia .'oku t naki ki ai mo e *development project* kau ai pea mo e sipoti he na'e 'ikai ha sipoti 'i he 2014. Ko e alea'i 'o e Patiseti 'i he 2014 na'e fai ia 'i he 2013. Ko e 'ai p ke tau foki p ki he *topic* na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui. M 1 .

Ngoue & Toutai ko e ma'u'anga mo'ui fonua pea totonu fai ng ue ki ai

Lord Tu'ivakan : M 1 Sea, ka ko e 'uhinga p ko e tokoni. 'Oku tonu ke tau hanga 'o *prioritise* ko e ha 'a e me'a 'oku mahu'inga ki he *development* 'a e fonua, 'a e ma'u'anga mo'ui 'a e fonua pea 'oku tonu ke fai ha ng ue ki ai. Pea kapau 'oku fai 'a e ngaahi 'u alea ko ena pea mo e ngaahi *development partners*, ko e me'a ia 'e taha ke alea'i 'a e ngoue. Ko e ha leva 'a e me'a 'oku lava ke tokoni mai ai 'a muli 'i he me'a ko ia? Kapau ke toe hiki hake 'o 20 miliona p 30 miliona he ko u tui 'e kei tatau ai p 'e kei kole pa'anga ai p 'a e Potung ue ko eni. Ko e ki'i tokoni atu p . M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 ! Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku 'oatu mei he T pile 'a e Hou'eiki ko e ngaahi fakatokanga p mo 'etau fononga ki he kaha'u. 'Eiki N pele!

Lord Nuku: Sea, Ko e ng ue foki na'a tau fai 'i he Fakamatala Fakata'u ko eni Sea, pea na'e fai mei ai 'a e sió ki he 'aho ni. Ko e hiki ko 'o e 'aho ni, 'a eni 'oku ou fakahoha'a atu ko e 10 miliona tupu pe fakafuofua ki he 2014 'a eni 'oku ou fakahoko atu na'e hiki 'o 9.2. Ko e tu'u ko eni 'a e fakamole 'a e Potung ue 'i he ta'u ko eni ko e peseti 'e 64 ko e v henga pea 'oku 'uhinga peh pea ko u tui ko 'ene a'u mai 'etau ng ue ki he ta'u ni Sea, 'oku ou tui 'oku kei tu'u p 'a e fo'i peseti ng ue pea mo e p seti fakamole ko eni ki he ng ue ko ia 'a e fonua 'a e Potung ue 'Eiki Sea. Te u 'oatu 'a e fakat t ko eni.

Ki mu'a ko eni na'e 'i ai 'a e ngaahi 'ofisi ng ue 'i he fakavahe. Vahe Lapaha na'e 'i ai 'a e 'ofisa ng ue ai, na'e 'ave ke ne hanga 'o tokoni'i 'a e kau ngoue. Ko 'ene a'u mai ki he 'aho ni, mahalo ko ha 'ofisi p ia p 'oku 4 pe 5 'oku tu'u 'i Tongatapu ni fakavahe. 'A ia ko e Vahe Tatakamotonga, hala 'a e Vahe Lapaha, ko 'Eua 'oku 'i ai 'a e 'ofisi ai 'e taha. Ko Vaheloto mahalo ko Vahe Hihifo ko e 'ofisi p 'e taha, mahalo 'oku 'ikai ke u lave'i ki he Vahe Houma. Ka ko 'eku 'uhinga 'eku fakahoko atú 'oku tau feinga ke teke ka 'oku 'ikai ha fakalaka ia ...Ko e 'u me'a ko eni ko 'u me'a fakapa'anga. Ko e me'a 'oku fai ko hono tamate'i atu 'a e 'u 'ofisi mei he 2014 ki he 'aho ni he 'ikai ke toe lava ia, ka 'oku feinga foki 'a e 'Eiki Minisita koe'uhi ke teke 'a e ng ue. Pea na'a ne 'osi fakahoko mai p 'e ia 'i he fakamatala Patiseti 'i he ta'u ni. 'Oku si'isi'i 'a e silini ko e 'uhinga ia ko 'o e lave ki he 2014 he na'e fakahoko mai 'oku si'isi'i 'a e silini 'i he Fakamatala Fakata'u ko eni. Pea ko e 'uhinga ia hono felave'i ko eni ke 'omai kihe ta'u ni. Kapau he 'ikai ke tau tokanga ki he ta'u ko , 'oku 'ikai ha ng ue ia 'i he ta'u ni. Ka te tau tali p

'Eiki Pal mia: Ka u ki'i fakatonutonu atu p Sea. Ko 'eku fakatonutonu talu 'a e me'a atu 'a e 'Eiki Minisit anenai mo 'ene fakaongoongo ke fai mo 'osi kae 'oatu ha tali. Ko 'ene fiema'u 'a'ana ke ne tali ka 'oku ke toe tukuange 'e koe 'a e me'a ko eni ke tau toe hoko tau toe foki p 'o toe alea'i 'a e me'a na'a tau 'osi alea'i ki mu'a. Ka ko u kole atu. 'Oange mu'a ha faingamalie 'o e Eiki Minisit ke ne tali mai 'e ia 'a e me'a ko eni. Kole atu kihe Fakafofonga ko eni...kole atu au ki he Feitu'u na

Sea K miti Kakato: Hou'eiki! Kole atu tau ki'i lepa ai.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<004>

Taimi: 1115-1130

S tini Le'o : Me'a mai e Sea 'o e K miti Kakato. (Penisimani Epenisa Fifita).

Sea K miti Kakato : Tapu mo e 'Eiki Tokoni Pal mia, kae 'uma' e Hou'eiki 'o e K miti Kakato, ka tau hoko atu. Pea 'oku ou tui au, Hou'eiki kuo mahino 'a e ngaahi feme'a'aki ia, ngaahi fakakaukau kuo 'omi ... kae tuku mu'a ki he 'Eiki N pele.

Tokanga 'oku nounou fakapa'anga ma'u p 'esitimeti Potung ue Ngoue

Lord Nuku : M l 'aupito. Fakam l atu, Sea 'o e K miti Kakato koe'uhi he 'omai e faingam lie, 'Eiki Sea. 'Oku ou lave'i p 'e au ia 'a e me'a 'oku hoha'a ki ai e Feitu'u na. 'Eiki Sea, ko e fakamatala foki, ko e ngaahi fehu'i, neongo, ka 'oku fiema'u p ke tali mai. 'I he peesi ko ena, 24, na'a ku fakahoko atú, ko e p seti e 64. Fakamatala ko e 'Esitimeti e pa'anga h atu, he peesi 122, na'e fakamoleki e Patiseti, p seti e 98, lolotonga, ko e lahi taha ki he v henga. Ka ko e me'a ko 'oku fai ki ai e hoha'a, 'Eiki Sea, he koe'uhi, ko e fakamatala ko eni na'e fai e kole ai mo e fokotu'u ke 'ai mu'a ha ngaahi palaki volota ma'olunga, 'a ko 'oku 'iloa ko ko e *three phase*.

Na'e langa e m keti 'o 'Eua, 'i 'Ohonua, pea na'e kole ke fokotu'u ai ha palaki volota ma'olunga, koe'uhi ke tuku 'aisi ai e ngoue ko 'a e kaka'i he vahefonua, 'Eiki Sea. Pea ko e tali ko na'e 'omai mei he Pule'anga. Tuku mai ke fai ki ai ha ng ue. 'Oku kei fakaongoongo p e vahefonua

mei he 2014 'o a'u mai ki he 'aho ni. Ka ko e ngaahi fehu'i p 'oku 'oatu p , 'Eiki Sea, koe'uhí, tukukehe e hala ngoué ia. Mei he 2014, na'e fai ai p e fokotu'ú, pea ko e tali ai p , tuku mai ke fai ki ai ha ng ue 'A ia ko ia 'oku toe tu'u p ia he ta'u ni. Pea ko e 'uhinga foki e fakamalanga atú, Sea, 'oku mahino e fakamatala fakata'u ia ko ení. Pea 'oku hanga 'e he 'Eiki Minisit 'o 'omai 'a e ngaah fiema'u heni, ko e ngaahi t nounou ia, 'oku ou tui ko e fatongia ia e Fale Aleá, ke fakalahi e fakapa'anga ko ení. 'Oku tu'u mai p 'i he fakamatala fakata'u ko ení, 'Eiki Sea. Ko e ta'u ni,

M teni Tapueluelu : Sea, ki'i tokoni ange p ki he 'Eiki N pelé, kapau 'e laum lie lelei ki ai.

Sea K miti Kakato : Te ke fiema'u e tokoní.

Lord Nuku : 'Io, tokoni mai p .

M teni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea peh ki he Hou'eiki e K miti Kakató. Ko e poini 'oku tokanga ki ai e 'Eiki N pelé, 'Eiki Sea, 'oku nounou fakapa'anga ma'u p e Potung ue ko ení, 'oku kau ia 'i he sekitoa ko 'oku lau ko e *productive sector*, ko e sekitoa fakatupukoloa 'a e fonuá, ka 'oku peh 'oku t nounou fakapa'anga ma'u p , ma'u p . Ko e ki'i me'a 'e taha, Sea. 'E lava 'o fai ha me'a ki ho'o sipika, fu'u longoa'a 'aupito ho'o sipika, mahalo 'oku maumau Sea, ki he fakahoha'a 'a e motu'a ni.

Kaikehe, ka 'oku kau ia he fokotu'u mai ko e taha e ngaahi *remedy*, Sea, na'a lava ke fakakaukau'i e pa'anga fakav henga 'a e kau Fakafofonga e 17. Na'a lava ke tokoni ki he ngaahi t nounou fakapa'anga ko ení, 'Eiki Sea. Ko e 'uhingá, kuo 'osi tukuange e fakamatala ko ení 'o 'oatu, 'Eiki Sea. 'Oku ou tui p 'oku 'i ai p e ki'i poini ki he fakamatala ko kuo 'omai. Ko hono 'uhingá, 'Eiki Sea, ko e anga p eni e sio tau'at ina. Ko e pa'anga fakav hengá 'oku to e fakalahi ia 'o hang ia 'oku to e 'i ai ha fatongia faka-*executive* e kau Fakafofongá. Ka ko e pa'anga ko ení, ko e fatongia faka-*Executive*, ko e fatongia ia e Pule'angá. Pea, 'oku 'i ai p 'ene poini ki ai, 'Eiki Sea, ka 'oku ou tui p kapau 'e fakakaukau'i ke to'o mai e pa'anga v hengá, to'o mai mo e vahe ko 'a e kau N pele, 'o fakataha'i, 'Eiki Sea, 'oku ou tui ko e fo'i tokoni lahi ia kapau 'e 'ave ia ki he *Executive*, ke fakahoko'aki e ng ué.

'Oku 'i ai p e poini, Sea, 'oku 'ikai ko ha faka'aluma eni 'oku faí. Ko e sio tau'at ina eni. 'I he ngaahi fonua Temok lati totonú 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha pa'anga *Executive* ia 'a e kau Fakafofongá. Ko e ngaahi fonua mai p ia 'e ni'ihí 'i Melanisia, 'oku fakahoko ai e me'a ko ení, pea 'oku 'alu ia ki he tu'unga 'oku *corrupt* 'Eiki Sea. 'I Papua Niu Kini, lau miliona e pa'anga 'a e kau Fakafofonga v henga. Ke ki'i fakakaukau'i p mu'a 'Eiki Sea, ka ko eni. 'I he lolotonga ni 'oku 'i ai hono 'aonga 'o'ona ia, ki he kakaí, 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai hono 'aonga 'o'ona. He 'oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia tonu ki he *community*, 'oku *overlook* ia 'e he Pule'angá, 'oku tautonu ia he taimi ko 'oku 'a'ahi atu ai 'a e Fakafofonga Fale Aleá. Ka ko hono 'uhingá, 'Eiki Sea, he 'oku 'tita'i e pa'anga ko ení, pea 'oku ou fiefia lahi, mo pou pou lahi ki hono 'tita'i 'o e pa'anga ko iá. 'Oku lava leva ke toki 'omai ai ha *recommendation* 'amui. 'Oku ou ki'i kole p ki he 'Eiki N pele ke ki'i poaki he fo'i vaha'a taimi atu ko eni, ko e 'uhingá 'oku kei 'aonga e pa'angá ki he kakaí. M l Sea.

Taukave ko e fatongia Fale Alea ke hiki ha patiseti

Lord Nuku : Sea, fakam l ki he tokoni ko 'a e Fakafofonga Fika 4 ko eni 'o Tongatapu. Hang ko 'ene.. Ko e lave ko eni 'a e motu'a ni ki he *constituency funds*, 'Eiki Sea, 'oku lava e Fale Alea 'o hiki. Na'e hikihiki e pa'anga ko ia 'o a'u ki he 1 kilu 5 mano. Ka 'oku 'ikai ke lava 'o hiki 'a e Potung ue ko 'eni. Ke hiki 'aki e p seti ko na'e hiki 'aki e *constituency fund*, 'a ko 'e he Fale Alea, ko e pa'anga ia ko te nau to'oto'o, 'o fai 'aki e tokoni. Ko e 'uhinga ko hono fakahoa ki ai, he ko e ng ue ko 'a e Fale. 'Oku lava 'e he Fale 'o hiki , kae 'ikai ke lava 'o hiki , koe'uhí ko e fiema'u 'a e fonua. Mo'oni p 'oku 'aonga e silini ia ko , *constituency fund*. 'Atu, 'oku 'ave p ki he kakai e fonua. Ka ko 'ene hangatonu ko , na' a ku 'uhinga peh e fakahoa'a, ko e lava 'e he Fale 'o hiki , a'u mai ko ki he ta'u ni, 'Eiki Sea, hiki 'aki p 'a e meimei 1 mo e poini miliona, 9 miliona h , 10 miliona mo e poini 'a e Potung ue 'e 2 ko eni. Pea na'e hanga 'e he 'Eiki Minisit , 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia : Sea.

Sea K miti Kakato : 'Eiki Pal mia.

Taukave Pule'anga lava ke tokoni'i ngoue & toutai I mei he \$ tokoni v henga

'Eiki Pal mia : Ke u ki'i tokoni atu p mu'a. Fakam l atu, 'Eiki N pele. Ko e hiki ko eni 'o e pa'anga *constituency*, na' a ku 'osi fakahoa'a he 'ahó, 'oku to'o ai 'emautolu ia 'o fakatau'aki e palau, pea mo e tokoni ki he m sini toutai. Ko e 'uhinga ko 'oku 'oatu ai e silini, ke mou 'o fakakaukau'i. Kapau 'oku ke peh ko 'Euá, 'oku totonu ke ng ue'aki e me'a ko ia, 'ave ha kongá e silini ko ia 'o kumi'aki ha palau, pe ko e h ha fa'ahinga me'a. 'Oku 'ikai ke 'uhinga e 'oatu e silini ia ko ia, ke nofo 'ata'at p ki he... Ka 'oku ou hanga 'o 'oatu e fakat ta ko eni ke mahino kia koe. 'Oku lava ke ng ue'aki e silini ko ia ki he ngoue, pe ko e toutai. Ko e ' me'a kehe ko 'oku ke lave ki ai, 'oku ou kole atu ke ke 'alu mu'a ki h , ki he *corporate plan* ko 'a e Pule'anga ko eni.

Taukave 'ikai malava hiki vouti Potung ue Ngoue mei he 2014-2016

Lord Nuku : Sea, 'oku ou fakatonutonu atu e 'Eiki Pal mia, Sea. Ko 'eku 'uhinga atu, 'oku lava 'e he Fale 'o hiki pea tali 'e he Pule'anga. Na'e fokotu'u p he ta'u ni ke hiki 'a e *constituency fund*, pea tali. Ko e hiki ko 'a e Potung ue ko eni, fakal kufua ia ma'a Tonga ni k toa, meimei 'oku 'ikai ke a'u 'o 2 miliona, mei he 2014 ki he 2016/17. Ko e 'uhinga peh . Na'e 'ikai ke u 'uhinga atu au 'o peh 'oku ta'e'aonga e silini ko , 'ikai. Ko e founa ng ue ke hiki 'aki, koe'uhí he na'e me'a mai e 'Eiki Minisit , 'oku fiema'u silini ka na'e 'ikai ke tali, ke fakalahi. Ko e 'uhinga ia. 'Oku 'ikai ke fakata'e'aonga'i e silini. Pea hang ko e me'a na'e me'a mai ki ai ko 'a e Fika 4 ko 'o .. Kapau ko e 'uhinga ke to'o e v henga ko 'o e kau N pelé, fokotu'u mai ha Lao ke to'o e me'a ko ia 'o 'ave ia 'o tokoni ki h . 'ikai ke 'i ai hano palopalema ia 'o'ona. To'o p ia 'o 'ave ki ai, kae fokotu'u mai ha Lao, he ko e 'uhinga 'oku tu'u 'a e vahé 'i he Laó. Pea 'oku 'uhinga peh 'a e fakahoa'a atu.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea, ko e ki'i tokoni p ki he Fakafofonga, kapau 'e laum lie lelei p ki ai.

Sea K miti Kakato : Te ke tali e tokoni, 'Eiki N pele. Tali p e tokoni?

Taukave ko e lelei taha pe Pule'anga hono vahe 'ene 'esitimeti

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu ki he Sea 'o e Fale Aleá, 'uma' e 'Eiki Pal mia. Tapu p foki ki he Hou'eiki M mipa. 'Eiki Sea, 'oku mo'oni 'aupito p e me'a ia 'oku hoha'a ki ai e Fakafofongá, Sea. Ka 'oku malanga fakal kufua eni ia, 'Eiki Sea, ki he hiki ko 'a e vouti ko ení. Pea 'oku ou tui, 'osi mea'i lelei p 'e he Hou'eiki M mipa, ko e 'Esitimeti kotoa p , 'oku tau fakamoleki e taimi, ko e talanoa ai p ki he ngaahi fiema'u vivilí. Pea ko hono tu'utu'u eni ko , ko e lelei taha eni kuo fai 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga, pea mo e Pule'angá. He 'ikai ke toe 'osi e fiema'ú ia he m mani ko ení, 'Eiki Sea. Pea neongo e lele ko , 'oku kei fai p e kolé ia mo e to'é. Ka ko e fehu'i. Te tau tautolu 'o hake ha pangik ha fonua ke 'omai ke fai 'aki e ng ue ko ení.

Ko hono uá, 'Eiki Sea, ko e me'a ko eni ki he palaki ko eni, four phase pe ko e *three phase* 'a 'Euá, kuo 'osi fai p e ng ue ia ki ai 'a e vahefonuá, kuo 'osi fokotu'u ia 'i honau fale *pack*. Pea ko e ki'i me'a

<006>

Taimi: 1130-1140

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: .. faka'osi p 'Eiki Sea ko e 'u fokotu'utu'u ng ue ko eni 'a e Pule'anga ko eni ki he hala ngoué mo e me'á, 'oku kau ia fokotu'utu'u atu ko eni ki he 2018, pea 'oku kau mo e tokoni mai ia 'a e Pangik 'o M maní pea mo e *ADB* ki hono fakapa'anga. 'A ia ko e tokoni mai eni ia ke faka'au hotau ivi ng ue. Ko e ki'i silini ko ia 'oku tau t naki fakalotofonuá, kuo mou mea'i p hou'eiki, 'oku toe tokoni mai 'o 'omai ko ia 'a e *Budget Support* ko e 28 miliona ke fai'aki 'a e vahe ko 'a e Potung ue Mo'ui mo e Ako. Ko e 'uhingá, ko e 'ikai ke 'i ai ha'atau siliní, pea ko e lelei taha eni kuo fai hono vahevahe ko 'a e 'Esitimeti, 'a e fo'i keké, ke lava 'o lele 'a e ngaahi Potung ue k toa p . Tukukehe kapau 'oku 'i ai ha Potung ue ia 'oku 'ikai ke tui 'a e hou'eiki ia ke kei hoko atu, p 'oku kei tonu ko ke hoko atu 'a e Potung ue Mo'uí p 'ikai, ka tau takitaha o p 'o totongi. Ko ia p 'oku ma'u 'ene siliní, pea 'alu ia 'o sio ki he Toket . Ka ko e h 'a e me'a 'e hoko ki he tokolahi 'o e fonua ni? Ko ia'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai hano fu'u mahu'inga 'o e toe... pea ko e tahá ko e 2014 eni, kapau te tau toki talanoa ki he 15/16 'o monomono atu ai, 'e 'aonga lahi ia ki he hoko atú mo e langa 'etau ng ue. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . K taki mu'a 'Eiki N pele k taki 'o ki'i me'a hifo ange. Ko 'eku ongo'i ko eni ki he feme'a'aki 'oku faí, 'oku tau fefokifoki'aki p kitautolu he me'a tatau p . Ko e m keti 'i Pangopango, ko e palau, ko e n peseti 'e lmei he Pangik Fakalalakalaka, ko e fale *pack*, ko e founa ng ue, ko e *constituency fund* ko e 'ofisi fakavahe, ko e *three phase* ki he 'uhila, ko e hala ngoue. 'Oku tau fefokifoki'aki p kitautolu he me'a tatau. Ka mou manatu hou'eiki, 'oku 'ikai ko e Pule'angá ko e fu'u 'akau Kilisimasi, ke te ha'u 'o toli mai 'a e fu'u palau, toli mai 'a e fu'u hala ngoue, toli mai 'a e fu'u fale *pack*. Hang ko e fa'a me'a ko eni ko 'a e 'Eiki Pal miá, tau tu'u 'o ng ue, 'oku 'i ai 'etau *constituency fund*. Tau fakakaukau'i, ng ue'aki ia ki he'etau palau, ng ue'aki ki he hala fononga, kae 'a e kakaí 'o leipa. 'Oku ou fakatokanga'i 'e au ia 'oku 'i ai 'a e ni'ihi ia 'oku holi ia ke ng ue'aki ko ia 'a e pa'anga v hengá , ke kumi'aki ia 'enau me'a'ilo ia 'a nautolu, ke 'o fai 'a e ng ué toe totongi mo nautolu. 'Oku 'ikai ke peh .

Hang 'oku fa'a me'a'aki 'e he 'Eiki Minisit Lao. Ko e *partnership* ko 'etau feng ue'aki, ka 'oku ou kole atu kapau 'oku mou laum lie lelei pea tau p loti . Ko e ' me'a tatau p eni ia 'oku fai ai 'a e fefokifoki'aki. 'Eiki N pele.

Lord Nuku: Ko e faka'osi atú Sea, koe'uhí hang ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai ki he palakí Sea. Ko e ngaahi fiema'u vivili eni 'a e kau ngoué he 'aho ni. He koe'uhi 'oku teke foki 'a e *private sector* sekitoa taautahá 'Eiki Sea, ka ko hono tokoni'i ko ia kinautolú, 'oku 'ikai ke malava ko ia ke fai. 'Oku 'ikai ko ha 'uhinga eni ia, ko e fakamatala ko ení 'o fakatatau ki he L pooti Fakata'u. Pea kapau leva 'oku peh 'e he Pule'angá ke tukuange p ke fai ha ng ue ki ai, ka ko e fakamanatu atú, ko e me'a eni na'e fai hono kole he 2014, te'eki ai ke fai ha ng ue ia ki ai. Pea kapau leva ko e 'uhingá ke tukuange p ke fai p ha tatali, 'oku tali fiem lie p ia, ka ko hono fakahoko atú, 'oku 'i ai 'a e fiema'u vivili 'a e kakai 'o e fonuá. 'A eni ko 'oku 'uhinga ai 'a e palaki. He 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'aisi fakamokomoko, 'e lava 'o 'omai, 'oatu ha koniteina 'o palaki ki ha *single phase*. 'Oku pau ke 'ave ia ki he *three phase*. Sea 'oku ke mea'i p kapau 'e 'ave ha me'a ki Vahe Hahake ki h , ko e loli taulaní mahalo 'oku pa'anga 'e 400 ke 'ave 'a e koniteiná ki hahake. Tukukehe 'a e 'uhilá. Pea ko e 'uhinga ia ko kapau 'e lava 'o 'ave ha me'a ki Hahake. Mon 'ia 'a Vaheloto ni ia 'oku tu'u 'a uafu ia h 'oku 'i ai 'a e ' palaki ai. 'Ange ki Hihifo hang ko Vava'u mo me'á, 'oatu ki 'uta Vava'u. Ko e 'uhinga ia 'o e fakahoha'a. He ko e 'uhinga 'o e Fakamatala Fakata'u, ko e silini na'e 'oatu 'e he Pule'angá 'e he Fale Aleá ke ng ue'aki 'e he Pule'angá, pea kapau 'oku 'i ai ha t nounou, 'oku 'uhinga ai 'a e 'A'ahi faka-Fale Alea 'e oí atu pea talamai 'e he kakaí. ko e me'a eni 'oku mau fiema'ú, 'ikai ke a'usia 'a e pa'anga ko na'a mou vahe'i mai he ta'u ko .

'Eiki Pal mia: Sea..

Lord Nuku: 'Oku 'uhinga peh 'a e fakahoha'a atú Sea.

'Eiki Pal mia: Sea ka u toe fai atu ha ki'i feinga ki'i mita nounou.

Lord Nuku: Sea 'oku 'ikai ke u fie ma'ú 'e au kapau ko 'ene tokoni. 'Oku 'ikai ke u fiema'u ia 'e au. Ka u faka'osi atu p au kae toki...

'Eiki Pal mia: Fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Kapau ko 'ene fakatonutonu m l .

'Eiki Pal mia: Sea na'e h mai 'a e Pule'anga ko ení, 'o feinga'i ke tafi atu ke ma'a 'a e ngaahi me'a kuohili. Pea te u 'oatu ha fakat t . 'I Faama, ko u kole atu ke mou 'o mamata ki Faama. Popo e ' falé, ko e m tu'a Siaina eni ia 'oku nau ng ue ai he taimi ni. Mou ki Toutai. Faka'ofa 'a e ' *project*, Ka ko u 'uhinga 'eku tala atú...Ko 'eku fakatonutonu..

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Pal mia: Fakatonutonu atu eni.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakamatala ia ai 'i he Fakamatala Fakata'u..

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele k taki 'o me'a hifo, kae me'a mai 'a e Pal mia.

'Eiki Pal mia: Ko e pa'anga ko ia 'oku holi mai ki ai, 'oku fiema'u 'a e pa'anga lahi faka'uli'ulia 'e he Pule'anga ko eni, ke langa'aki 'a e fo'i *infrastructure* 'a e Pule'anga, ka tau lava 'o ng ue. Ko e me'a ko ena 'oku ke tangi mai ki ai, 'oku ou kole atu, 'oku 'i ai 'a e ng ue ia 'oku mahu'inga ke 'uluaki kamata ai. Pea 'oku ou kole atu, ke ke ki'i me'a atu ki Faama ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e Potung ue he'emaui foki mai ko eni. Popo k toa 'a e ' falé, 'ikai ke 'i ai ha'atau me'a 'e taha 'e fai ai. Ko e kau Siaina eni 'oku nau nofo 'o fai 'a e ng ue. Toutai ko , faka'ofa, Vava'u Ha'apai, holo 'a e ' falé 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a. 'Oku mau femou'ekina he feinga'i ke kumi ha pa'anga ke 'uluaki langa 'a e *infrastructure* 'o e Potung ue ko eni, 'e ua ko eni. Pa ko e pa'anga ko ia 'oku 'ikai ha'atau pa'anga, na'e 'osi lea atu. Ko e *Budget Support* 'oku 'omai ke tokoni mai, he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau silini. Makehe mei ai, 'oku 'i ai 'a e ' tokoni 'a e Pule'anga muli. Ka 'oku ou kole atu, tukuange mai ke mau ng ue ki he me'a ko eni, ke tau hanga 'o feinga 'i ke to'oto'o atu 'a e fu'u 'u tu'unga veve ko eni he kuohili, ka tau langa 'a e fonua ni.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i fehu'i p ke fakatonutonu 'e he Pal mia p 'oku lelei ki he Feitu'u na Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu. .

Fehu'ia 'uhinga hiki 40 miliona tupu 'ikai hiki vouti Potung ue Ngoue

Lord Fusitu'a: K taki 'Eiki Pal mia, te ke lava ai leva 'o fakama'ala'ala mai. Na'a mau 'eke he Patiseti pe ko e *foundation* eni 'a e 'ekonimika ki he senituli ka hoko. Ko e h 'a e me'a na'e 'oange aip 'a e pa'anga 'e 15 miliona ki he Potung ue ko eni , kae 40 tupu milina 'a e ' Potung ue ko ?. Ko e me'a ia na'a mau 'eke he Patiseti pea 'oku ou tui 'oku halanga peh atu 'a e 'eke fakama'ala'ala ...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki k taki, fakafoki p mu'a 'etau feme'a'aki ki he 'etau Fakamatala Fakata'u. Te tau toe 'alu kitautolu 'o 'alu Patiseti? Kuo 'osi 'a e Patiseti. Fakamolemole 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: 'Oku lelei p 'Eiki Sea ko e tu'unga p 'o e 'eké, he na'a mau taukave'i ke hiki'i e pa'anga 'a e Potung ue ko eni.

Sea K miti Kakato: 'Oku 'at p 'Eiki N pele ke 'omai 'e koe ha'o *Private Bill*, fakah mai ha'o *Private Bill*..

Lord Fusitu'a: Ko ia.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea ka u ki'i tali atu ai leva Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Tali Pule'anga 7 miliona 'ave Potung ue Ngoue ko e fu'u \$ lahi

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu p pea mo e Feitu'u na Sea 'o e K miti Kakato. 'Oku lahi 'aupito hono toutou 'ohake 'a e me'a ko ení Sea ki he Potung ue ko ení mo e ngaahi Potung ue kehe. . Ko e 'uluaki, ko e 7 miliona 'oku 'ave ki he Potung ue ko eni ko e fu'u pa'anga lahi. Ko e 'uluaki ia. Ua, ko e fatongia lahi 'o e Potung ue ko ení, mo e ngaahi Potung ue kehe, ko e taukei ko ia 'oku nau ma'ú 'oku nau 'o Fale'i. Ko e fatongia lahi ia 'o e Potung ue ko ení mo e ngaahi Potung ue lahi. 'Oku 'ikai ke nau kinautolu 'o t ngoue, he 'oku hang kiate au 'oku tuifio 'a e ngaahi me'a. 'Oku talamai ke 'a e Pule'anga 'o fakatau mai ha palau pea mo e ngaahi me'a. Ko e tefito'i fatongiá, mou ki'i me'a hifo p ki he tefito'i fatongia 'o e Potung ue ko eni. Ko e lahi taha 'a e kaume'a ko ení, ko e fale'i he toutai ko e h 'a e fa'ahinga toutai te mou fai, ko e ngoué 'e anga fefe 'a e taimi ke mou fana ai 'a e ngaahi me'a ko iá, pea 'oku tu'u 'a e ngaahi 'ofisi he ngaahi feitu'u kehe. Lahi 'a e ngaahi me'alelé, ko mautolu 'i Hihifo 'oku tu'u 'i Fo'ui. Ka 'i ai ha me'a 'oku mau fiema'u faka-fale'i, 'oku mau ko o fai 'a e ng ue. Ko e me'á 'oku lahi p 'a e pa'anga ki he kau ng ue. 'Oku ou 'oatu p 'e au ia 'a e mahu'inga, tefito'i fatongia 'o e Potung ue ke 'oua 'e tuifio. 'Oku hang kiate au 'oku ha'u 'a e ngaahi me'a ko ení, 'oku 'ikai ko e fatongia eni ia 'o e Pule'anga. 'Oku toe 'alu eni ia, ko e fonua ko 'o e Kominiusi fakasosiale ki mu'á ko e me'a ia na'a tau ha'u mei ai. Ko Siaina ki mu'a he 1970 fai k toa 'e he Pule'angá 'a e ngoué, toutai, me'a k toa. Pea nau toki a'u he 1970 'o nau peh ' ta 'oku 'ikai ko e me'á ia. Nofu p 'a e Pule'anga 'oku 'i ai hono tefito'i fatongia. Nofu 'a e kakai fakam lohi'i 'a e kakai, 'oku 'i ai 'a e pangik mo e ngaahi me'a ke nau 'o no mei ai. Ka ko e ngaahi feng ue'aki ko 'a e Pule'angá mo e me'á, nofo 'a e Pule'angá he ngaahi fu'u uafu, 'a e ngaahi me'a lalahi. mala'e vakapuna mo e ngaahi me'a ko iá, pea nau ma'u .. 'o ako, ma'u 'a e ngaahi taukei ko ia 'o fale'i 'a e kakai. Ko e anga ia ko 'a e fatongiá Sea.

'Oku ou 'oatu p 'e au ia ke mou me'a ki he palani ko ng ue 'a e Potung ue ko ení, 'oku ou lave'i. Ko e taha 'a e me'a na'a ku tu'u hake 'o fakahoha'a, 'a e toutou 'omai 'a e fatongia ko eni ke peh ke 'omai 'a e pa'angá ke lahi ke 'ai'aki ha .. 'o toutai, mo e ngaahi me'a. Pea ko u fakamanatu atu 'oku 'ikai ko e fatongia ia 'o e Pule'anga. M l Sea, ka ko 'eku 'ai p ke fai p ha feme'a'aki, mou me'a hifo ki he 'enau palaní, koe'uhi na'a ko e palani 'a e Potung ue 'oku 'ikai ke fatiaki mo e kakaí mo e ngaahi me'a peh .

Sea K miti Kakato: M l . Hang p ko 'eku fakahoha'a atu ko ia 'anenai. 'Oku 'ikai ko e Pule'angá ko e fu'u 'akau Kilisimasi, toli mai 'a e palau ko , toli mai 'a e loli ko , toli mai , toli mai , ka tau tu'u 'o ng ue.

Vili Hingano: 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: 'Oleva ke 'osi mai ange kae toki 13.

Lord Nuku: Fakam l atu ki he 'Eiki Minisit Pa'angá he me'a ko ia na'e fakahoko maí 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ia na'a ne hanga 'o fakahoko maí, ko e me'a ko 'oku hokó, 'a ko ia na'a ku fakahoko atu 'anenai. Ko e Polokalama Fale'i ko ia 'a e Potung ué, na'e fai 'a e talanoa ki he 'Eiki Minisit 'oku tokosi'i, he koe'uhí 'oku t puni 'a e fanga ki'i 'ofisi, 'i he ' v henga na'e 'i ai, ke fai 'a e fale'i. Pea ko e 'uhinga peh , ko eni 'oku ne me'a mai...

Taimi: 1140-1150

Lord Nuku: ... 'Oku 'ikai ke ke fai ha fakahoha'a atu ia ke mai e kau 'ofisa 'o 'o t ngoue, 'ikai, ko e 'uhinga e fakahoha'a atu he 'oku t puni 'a e fanga ki'i, 'a e fanga ki'i 'ofisi 'i he ' feitu'u na'e 'i ai ke fale'i e ngoue. 'Oku 'uhinga peh 'a hono, 'a e fakahoha'a atu ko ki ai. Ka ko e fakahoha'a ko 'oku 'oatu 'Eiki Sea 'i he loto fakamatala fakata'u p ko eni. Pea 'oku 'ikai ke, 'oku 'ikai ke peh , ko e 'uhinga e fakahoha'a atu 'Eiki Sea, mei he ta'u ko ki he ta'u ni 'oku te'eki ai ha fakalaka. 'A eni ko nau fakahoha'a atu hang ko ko e palaki. Ko e kole eni 'e fiha ki he palaki *three phase* ...

Sea K miti Kakato: 'Oleva, 'oleva, me'a mai koe ...

Lord Nuku: 'Oku te'eki ai ke fakahoko. Ka ko e ngaahi palopalema na'e fokotu'u p na'e 'i ai 'a e fakakaukau 'e nga'unu ki ai. Ko e me'a ko na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Pal mia ki he popo 'a e fale mo e me'a ko e me'a ia 'a e Pule'anga. Ko e fakahoha'a ko eni, fakahoha'a eni ia ma'a e fiema'u 'a e tangata ngoue mo e toutai, 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a. Ko e ngaahi me'a ko ki he langa e fale mo e ' me'a ko ia mo e kau ng ue ko e fatongia ia 'a e Pule'anga ke nau fai ia 'e nautolu. Ka ko e fie ma'u 'a e kakai ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a Sea. Pea kapau 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o talamai 'oku hala ka koe fiema'u eni 'a e kakai 'oku fakahoha'a, 'oku fakahoko atu. Fakatatau ki he fakamatala fakata'u ko eni 'Eiki Sea, ka ko e 'uhinga ... Ka 'oku nau hanga 'e nautolu 'o tukuaki'i mai 'o talamai kapau 'e peh 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini, ko e fu'u 'akau Kilisimasi ko 'oku ke me'a ko ki ai, na'a tau totongi e *interview* pa'anga 'e tolu kilu ta'e'uhinga. Ko 'eku 'uhinga atu ia kapau leva 'o peh 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini ko ko e silini 'oku lahi p e silini ia 'oku fakamole noa'ia. Ko e folau hang h h .

Sea K miti Kakato: Ko e, ko e 'uhinga ia ko 'oku ou kole atu ai ...

Lord Nuku: Ko 'eku 'uhinga 'eku fakahoha'a atu, 'Eiki Sea ...

Sea K miti Kakato: Ko e 'uhinga ia 'oku ou kole atu ai ko ke tau nofo p me'a h ko e 'atunga , 'e faifai pea te tau hang ko e kau me'a ko 'o taufusi 'ulu mo e me'a. 'Eiki Minisit Mo'ui.

Lord Nuku: Te u ...

Sea K miti Kakato: M l , m l 'aupito 'Eiki N pele. 'E 'Eiki Minisit Mo'ui.

Lord Nuku: ... Koe'uh kuo ke vahe 'e koe ki h kau toki ...

Sea K miti Kakato: 'Oku te'eki ai ke 'osi ho'o me'a ...

Lord Nuku: ... (kovi 'a e ongo) ...

Sea K miti Kakato: 'Ikai ko 'eku fanongo ia ko ki he poini ko eni 'a e 'Eiki N pele ko e ... me'a tatau p ia 'oku ne 'omai ...

Lord Nuku: Me'a tataua ka 'oku 'ikai fai pea 'oku 'ikai fakahoko ha fo'i me'a 'e taha ...

Sea K miti Kakato: Kai kehe. Ko eni kuo ke fakahoko mai, tuku ia 'e toki tali mai ia 'e he 'Eiki Minisit Ngoue.

Lord Nuku: Pe 'i sai, tuku ke tali mai kae toki fai ha hoko atu.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Sea, tapu pea mo e Fale 'Eiki ni, fakam 1 atu Sea he ma'u e ki'i faingam lie. 'Oku ou fokoutua hake p Sea ki he ngaahi feme'a'aki ko eni pea 'oku 'i ai e ngaahi fakakaukau 'oku ha'u ki he motu'a ni 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'etau ng ue. Ka ki mu'a ia 'oku ou toumu'a fakam 1 ki he 'Eiki Pal mia pea mo e Hou'eiki Minisit ko e ngaahi ng ue lahi kuo nau fai ki he ta'u eni 'e taha kuo hilí 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Veivosa Taka: Ko e ng ue Sea 'oku ou sio ki hono 'eke'i e ngaahi ng ue ki he motu'a Minisit ko eni fekau'aki pea mo e ngaahi ng ue na'a ne fakahoko, ko u fakam 1 ki ai ki he Pule'anga ke 'uma' 'a e Minisit Pa'anga, koe'uh Sea na'e ki mu'a ke fakahoko 'a e toutai ko e ki'i fo'i vaka p 'e taha. Pea ko e ng ue leva 'a e Pule'anga na'e fakahoko ko hono 'ave e pa'anga ki he pangik ke n mei ai, vaka eni 'e 23 eni he 'aho ni. Sea 'i he peesi 71, 'i he 2014 na'e fakamole 'e he Pule'anga 'a e pa'anga ke fai ai e n . Pea na'e ma'u mai ai 'a e toni ika 'e 720, fitungeau uanoa. Ko e pa'anga na'e ma'u mei ai ko e pa'anga 'e 5.41 miliona. Sea te u peh ko e fakamole na'e fakahoko pea ko 'ene t keti ko e h e pa'anga kuo ha'u ki he fonua. Pea ko e tu'unga ia 'oku ou fiefia mo fakam 1 ki he ng ue lahi kuo fai 'e he Minisit ko eni, he 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o 'omai ha'aku fu'u vaka ka te ne 'omai e pa'anga ke u n ... 'Oku 'i ai e ki'i motu'a Sea 'oku 'enisinia na'e 'enisinia he vaka folau tahi. Ko e fakalaka kuo 'omai mei ai, ma'u eni hono vaka, na'e toki 'omai he ngaahi m hina kuo maliu atu. Ko e fakam 1 ki he Pule'anga ko e fakangofua mai 'a e s niti ko kae lava ke fakahoko pea 'oku 'i 'olunga e tu'unga 'o e toutai 'i he 'aho ni Sea. Kapau te u fakamole Sea ha'aku pa'anga h 'e taha te u fika 'e ma'u mai 'eku pa'anga 'e tolu, 'ovalepi 'aupito e, 'a e ng ue ia 'oku fai 'e he 'Eiki Minisit . Pea ko e fakam 1 ia 'oku ou fai pea ko e poupu ia 'oku ou fakahoko atu ki he Hou'eiki Minisit , ko e ng ue 'oku tau fakahoko ke tau lava pe 'o feng ue'aki, hang p ia ko e me'a ko 'oku lave ki ai 'a e Pal mia, 'oua 'e 'omai kae lava ke 'omai ha founga ke mau fakahoko ai 'ema ng ue. Sea 'oku ou tui ko e fakahoha'a ia 'oku ou lava 'o fakahoko atu fekau'aki mo e ngaahi me'a 'oku tau fefokifoki'aki ai 'o peh 'oku 'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fai ha ng ue. Ka ko e fakamo'oni eni mei he kamata'anga e toutai na'e vaka 'e taha, kamata mai he vaka 'e hiva, 23 eni mei he ng ue fetokoni'aki pea mo e kau toutai pea mo e Pule'anga. Sea 'oku ou tui kuo mahino e me'a ...

Lord Nuku: Ko 'eku ki'i fakatonutonu. Ki'i fakatonutonu atu p .

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonu 'Eiki Sea ko e fakamatala ko eni ko e fakamatala eni ia e 'Eiki

Minisit kehe. Ke fakama'ala'ala'i 'e koe 'a e Minisit kehe, ka ko e fakamatala 'eni ia 'a e 'Eiki Minisit kehe.

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu 'oku hala e fakatonutonu ko eni Sea. Ko u peh au ko ha Minisit Sea mei Nu'usila, na'e fai fakamatala ko eni, ko e ngaahi ng ue eni 'a e Pule'anga 'oku tau ha'u ai he ngaahi ng ue ko eni. Ko e 'uhinga ia 'oku ou 'oatu, peh 'e au na'e ha'u 'a *Rabuka* 'o 'omai e ng ue ko eni.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

Sea K miti Kakato: M l , m l , ko e ... K taki, k taki ...

Veivosa Taka: 'Oku ou tui Sea ...

Lord Nuku: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea, ko e fakatonutonu atu p e anga ko 'ene fakalea ka, kapau 'e 'omai 'a *Rauka* ia ke ha'u ...hang ko 'ene me'a

Veivosa Taka: Sea ...

Lord Nuku: Hang ko 'ene me'a ...

Sea K miti Kakato: Fe'unga, mo me'a l ua ki lalo.

Veivosa Taka: Ko 'eku fakamatala 'a'aku Sea he 2014.

Sea K miti Kakato: Mo me'a l ua ki lalo.

Veivosa Taka: 'A eni ko fu'u tohi ko eni.

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo. Fe'unga. Minisit Ngoue ...

'Eiki Minisit Ngoue: Fakatapu atu 'Eiki Sea K miti Kakato. Fakatapu atu ki he Hou'eiki N pele Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele peh foki ki he 'Eiki Pal mia mo e Tokoni Pal mia pea mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineta, peh foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Oku 'oatu 'a e fakam l lahi 'aupito 'aupito Sea ki he Feitu'u na pea mo e K miti Kakato 'i he fakahoko ko ia 'o e feme'a'aki mahu'inga 'aupito 'aupito ko eni. Pea na'e tangutu fakalongolongo p 'a e motu'a ni 'o fanongo atu koe'uh he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito. Pea mahalo 'oku mea'i p he Fale 'Eiki ni 'a e liliu ko ia ki he 'ea na'e hoko ai ko eni 'o toloi e, 'a e fakahoko ko ia 'a e faka'ali'ali ngoue. Pea 'o ng ue tatau p pea mo hono alea'i ko ia 'o e ki'i l pooti ko eni 'o toutou toloi mai p 'o hokohoko mai ai p 'o a'u mai ki he mom niti ko eni. Sea 'oku fakamahu'inga mai heni 'oku ne fakamanatu mai kia kitautolu ko e ongo sekitoa 'e ua ko eni e toutai mo e ngoue ko e ongo sekitoa eni na'e 'ofa lahi taha ai 'a S s Kalaisi.

Sea K miti Kakato: M lie.

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: Pea 'oku ou tui ko e finangalo p 'o e 'Otua ke ki'i tolotoloi p

mo hokohoko atu ai p 'a e feme'a'aki he 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'a e me'a ko ia 'oku a'u ki ai 'a e langa hake ko ia hotau ki'i fonua 'i he ngaahi 'aho ni. Pea 'oku fakamahino mai p 'e he 'Otua ko e sekitoa mahu'inga taha eni, 'e ua mahu'inga 'aupito eni taha eni ki he fonua, ki he langalanga hake ko ia 'o e fonua he koe'uh hang ko ia ko e fakatotolo p ko e savea 'oku fakahoko 'e he Potung ue Ngoue ko e pes ti 'e hivangofulu tupu 'o e ki'i f mili kotokotoa 'i he fonua ni 'oku kau kotokotoa ki he ng ue pea ma'u mo'ui mei he ongo sekitoa 'e ua ko eni. Kai kehe ko e me'a ko 'oku mahu'inga taha 'e 'Eiki Sea ko e, kuo tau mea'i p 'a e lele mai ko ia 'a e langa fakalalakaka ko ia 'o e ongo sekitoa ko eni mei he kuohili pea mo e ng ue lelei na'e fakahoko he ngaahi Pule'anga ki mu'a atu ko e feinga ko ke 'alu p 'a e fakalalakaka ki 'olunga he fonua ni. Pea lahi 'a e ngaahi founa ng ue na'e ng ue'aki 'o a'u mai ai ki he fiema'u ko ia ke toe *reform* e Pule'anga 'a ia 'o toe fokotu'utu'u fo'ou. Pea na'e hoko ia 'o fakatokosi'i ai ko ia 'a e ng ue faka-Pule'anga pea 'ikai ngata ai na'e lele p foki 'a e toutai 'i he Potung ue makehe p . Pea toe fakafoki mai ia 'o toe fakataha'i p pea mo e Potung ue Ngoue ko e ki'i va'a p 'o e Potung ue Ngoue. Ka na'e, ko e taumu'a lelei ko ia na'e fokotu'u ko ia 'i he 'uhinga lahi ia ko ki hono toe fokotu'utu'u fo'ou ko eni e Pule'anga ko e fiema'u ko ke langa hake ko ia mo tuku 'a e fakafalala 'a e fonua ki he *private sector* p ko e tafa'aki ko ia 'o e pisinisi ke nau hanga 'o langa hake 'a e, tatau p e toutai peh p ki he ngoue mo e ngaahi sekitoa kehe. Kai kehe kuo mahino 'aupito 'aupito kia kitautolu 'i he 'aho ni ...

<009>

Taimi: 1150–1200

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: .... Ki he mahino 'aupito ki he Fale 'eiki ni, ko e fokotu'utu'u ko ia 'oku fakangatangata p hono lelei he koe'uhi 'oku vaivai 'aupito 'a e sekitoa, *private sector*, ko e tafa'aki fakapisinisi. 'Oku lele lelei p ka 'oku m m lie p .

Fakamahino ko Tonga ni ko e fonua kei langalanga hake

'A ia ko e me'a ia ko 'oku fakamahino mai kia kitautolu ni, ko hotoau ki'i fonua ko e ki'i fonua langalanga hake, ko e *developing country* 'a Tonga ni. Pea ko e me'a kotokotoa p , 'oku fiema'u ke 'alu m m lie p . Tau fiema'u ke 'i ai ha liliu, kuo pau ke liliu m m lie p 'uh kae lava ke hokohoko atu ai p 'a e 'alu ko ia 'a e fakalalakaka ki 'olunga. Kaikehe, na'e hoko foki 'a e liliu ko ia na'e hoko fakafokif p , 'ikai ke ngata p 'i hono tuku hifo ko eni 'a e ongo sekitoa ko eni 'o fakataha'i pea fa'a tuku ki lalo 'o te fakatokosi'i 'aupito e kau ng ue ko ia 'a e Pule'anga. Pea 'i he'ene peh leva, 'oku uesia lahi 'aupito 'aupito. 'Ikai ke ngata p 'i he ngaahi me'ang ue, 'oku fai 'a e feme'a'aki lahi 'aupito fekau'aki mo e fiema'u ko ia 'o e palau. Na'e liliu leva 'a e polokalama ng ue 'a e potung ue, na'e fakalele p 'e he potung ue hono palau ko ia 'a e ngaahi ngoue'anga ko ia 'a e k inga. Pea liliu leva 'o fakalele ko e pisinisi pea 'ikai ke fuoloa kuo tu'u 'ikai ke ng ue 'a e polokalama ko ia. Pea 'oku tau mea'i p 'e he Fale 'eiki ni, 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai he taimi ni, ko e me'a 'oku hoko ko e tokolahi taha 'o e kau ngoue 'i Tonga ni 'oku to e ui mai p , 'ofa mai fakafoki ki he Pule'anga ke fakalele p 'e he Pule'anga. Pea ko e me'a ia ko 'oku fiema'u. Pea 'oku tau to e fanongo lelei p 'oku mea'i p 'i he 'aho ni mo e ngaahi 'aho ko eni kamata ai e feme'a'aki fekau'aki mo e l pooti ko eni, 'a e fiema'u ko ia e k inga mo e ui p , ko f Pule'anga, ko f Pule'anga.

'A ia ko e me'a ko ia 'oku mahino mai, he 'ikai ke tau hanga 'o tukuanga 'a e Pule'anga ka tau

liliu faka'angataha p 'o 'alu ki he *private sector* ke nau fakahoko e ng ue ko ení. Ko e me'a 'oku hokó 'oku pau ke ng ue fakataha pea m m lie p , ko 'ene a'u ki he tu'unga kuo tu'u lelei ai e *private sector* pea holomuiva e Pule'angá koe'uhi kae hoko atu 'a e ng ue. Pea ko ia ko e 'uhinga ia 'oku 'i ai ko eni 'a e ngaahi palopalema ko eni 'oku 'ohake 'Eiki Sea. 'A ia 'oku hoko ko eni ko e, na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Pal mia, 'oku faka'ofa 'aupito. Ko e lele holo 'a e motu'a ni ko e sio ko ki he ngaahi me'a ng ue ko eni na'e 'osi fokotu'u, langa he 'e ngaahi tokoni mei mulí ka kuo tukuange p 'o popo p , 'ume'umea p 'o ta'e'aonga koe'uhi ko e 'ikai ke 'i ai ha kau ng ue ke tokoni ki hono fakahoko 'o ng ue'aki e ngaahi me'a ng ue ko ení, kau ai p pea mo e palaú. 'Oku faingata'a 'aupito 'aupito ke pukepuke lo'imatá mei he fa'ahinga ongo ko ia. Kaekehe, ko e me'a ko ia kuo 'osi hoko pea 'oku 'i ai 'a e ako lelei mei ai. Pea ko e ngaahi feme'a'aki ko eni 'oku hokó, 'oku to e tuku mai p kitu'a 'a e mo'oni kotokotoa kuo taimi ke tau to e liliu e founga ng ue.

'A ia he 'ikai ke tuku p ke lele p taha p , hang ko ení ke fakahoko p 'e he *private sector* ia kae nofo p ngoue h ko e fale'i, 'ikai. Ko e fale'i mo tokoni. Pea ko ia e ng ue ko 'a e *private sector* 'oku 'alu atu p , 'oku 'i ai 'a e gaps p 'oku 'i ai e feitu'u 'oku 'ikai ke nau malava. Ko e taimi ia ke h e Pule'angá 'o fakahoko e ng ue ko ia koe'uhi kae lele lelei e ng ue kimu'a. Pea 'i he'ene peh Sea, ko e taha e me'a mahu'inga 'oku 'ohake he 'aho ni, 'oku fu'u fiema'u lahi 'aupito 'a e tu'unga fakapa'anga ke ng ue'aki 'e he ngoue pea mo e toutaí koe'uhi kae lava 'a e ng ue fakataha ko ení 'o lele ng ue, 'a e fakalalakaka kimu'a 'i he tu'u ko ia ki he kaha'ú. Pea 'oku fu'u mahu'inga 'aupito 'aupito. 'Oku fai p feme'a'aki fekau'aki p foki mo e patiseti ko eni 'a e ngoue. Ka ko e tu'unga ko ia 'oku 'i ai e toutaí 'oku to e fu'u fiema'u lahi 'aupito.

Pea kuo 'osi fakahoko e fatongia ko ení, 'a e ng ue ko ení 'o fakamavahe'i 'a e toutaí ke hoko ko e potung ue makehe p pea to e mavahe p ngoue ko e potung ue makehe koe'uhi kae faingofua ange ko ia 'a e lele ko ia 'a e ng ue kimu'a. 'I he tafa'aki 'a e toutaí 'e fu'u fiema'u lahi 'aupito e tokoni ki ai, tu'unga fakapa'anga koe'uhi ke fakahoko'aki e ng ue. Mahino p hang ko ia na'e me'a ki ai e motu'a ni ki mu'a atu. Ko e tu'unga ko , fakatatau e lahi 'o e fonuá ki he 'osení. Ko e fonuá ko e sikuea kilomita 'e 747. Ko 'etau kongá tahí p ko e ' sení ko e sikuea kilomita 'e 395,000. 'A ia 'oku liunga 528 'a e lahi ange ko 'a e ' sení 'i he kelekele. Pea 'i he'ene peh kuo pau p ke fokotu'utu'u atu 'etau fokotu'utu'u ng ue ko ki he kaha'ú, koe'uhi ke lava ke tokoni'i lelei 'a e ongo sekitoa ko ení koe'uhi kae lele ng ue ki he kaha'ú.

Kole mei Vava'u 16 ke hokohoko atu fengae'aki mo e Potung ue Ngoue

Ko e foki mai ki he fanga ki'i me'a, na'e 'i ai e fanga ki'i fehu'i na'e 'ohake. Na'e 'omai mai mahalo mei he fika, 'io, Fika 16, Fakafofonga Fika 16 mei Vava'u. 'A ia 'oku peh . 'Oku peh 'e he kau ngoue 'i Vava'u kuo 'osi ma'u 'e nautolu e potó, 'oku 'ikai ke to e fiema'u nautolu ha tokoni 'a e Potung ue Ngoue. Pea ko e ki'i fakatonutonu p mei ai he 'oku fetu'utaki mai 'a e kau ng ue mei he Vahe 16 'o kole mai ke fakamolemole'i ange 'a e me'á, 'oku 'ikai ko e tu'unga ia 'oku 'i ai e ng ue. Pea 'oku lele lelei 'aupito e ng ue.

Faingamalie polokalama t vesitapolo ma'a e kakai fefine

Pea kole p ki he Fakafofonga Fika 16, ma'u ha'o faingam lie, me'a atu ki faama, 'oku 'i ai e polokalama ng ue ai 'a e hou'eiki fafine ai. 'Oku fu'u 'ilonga 'aupito. Ko hono t ko ia 'o e vesitapoló 'o vahe atu 'o ma'u 'a e pulopula pea to e t p 'o vahe atu mo e founga ng ue ko ia 'oku ng ue'akí ki he hou'eiki fafine 'i Vava'u k toa. Pea 'oku faka'ofa'ofa 'aupito pea 'oku nau fakalalakaka kinautolu kimu'a 'oku 'ikai ke ng ue'aki e kemikalé. Kuo nau 'osi ngaahi p 'a e

faito'o, ng ue'aki e polo mo e ngaahi lau'i'akau kehekehe 'o fana'aki ia 'a e ngoue, 'a ia 'oku 'ok nika p 'o lelei 'aupito. Pea 'oku taha eni e polokalama 'oku fu'u'aonga 'aupito 'aupito 'i Vava'u. Pea 'ikai ngata ai p 'oku to e tatau p ki he ngaahi polokalama kehekehe.

Ko e feng ue'aki fakataha 'oku fu'u mahu'ijnga 'aupito 'aupito. Pea ko e 'alu hake 'a e to'utangata fo'ou kotokotoa p 'oku pau p ke nau ako ki he ng ue mei he kau tangata'eikk. Pea 'ikai ke ngata ai, mo e potung ue. Pea 'oku kei hokohoko atu p , lele lelei 'aupito p 'a e ng ue ko ia. Ko e ngaahi me'a ko eni 'oku fekau'aki ko eni mo e tu'unga ko 'oku 'i ai ko 'a Pangopangó, ko e palopalema ai 'oku si'isi'i 'aupito 'a e uta ko ia 'o e ngoué ki Pangopango pea ko e vaka ko ia 'o e kautaha ko ena ko e *FISA* 'oku uta, na'e uta ngoue mo e ngaahi me'a ko iá, fua 'o e ngoue mo e me'a ki Pangopango 'oku to e tu'u e vaka ko ia, fu'u si'isi'i 'aupito 'a e koloa ko ia 'oku ne utá pea 'oku fu'u lahi 'a e fakamole pea ko e taha ia e me'a 'oku hoko he taimi ni.

Ng ue ki he fiema'u vivili fakame'ang ue

Kaekehe ko e me'a ko ia 'o fekau'aki mo e me'ang ue, 'ikai ke to e fai ha lave ki ai. Ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Pule'angá 'oku fu'u vaivai 'aupito. Fiema'u lahi 'aupito ia ke fakahoko e ng ue ki ai pea ko eni 'oku kamata 'i Tongatapu ni ke fokotu'u e kautaha ko ke ne, ko e h mai 'a e kautaha ko eni 'oku nau fiema'u 'e nautolu te nau 'omai e ' palaú 'o fai'aki hono palau 'a e ngoue 'a e kakaí 'i he totongi 'oku fe'unga 'aupito p pea mo e ivi ko ia 'o e kau ngoue. Pea 'oku 'i ai e faka'amú ko 'ene tu'u p 'i Tongatapú pea hoko atu ki he 'otu motú ke fakakau mai ki ai. 'A ia 'oku fai p ng ue 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'oku 'ohake 'i he fakataha ko eni 'oku ta'efakahoko ki ai e ng ue ka 'oku tonu p ke mea'i p 'e he Fale 'eikí, 'oku fakangatangata 'aupito 'aupito e ivi ng ue ko ia 'o e kau ng ue. Kaekehe ko e patiseti ko ia e ta'u ni. Kuo angalelei 'a e Minisit Pa'anga, 'oku tukumai ai 'a e tokoni pea 'e lava ia ke mau ng ue'aki ki he ngaahi me'ang ue ke fakalelei'i e ngaahi me'a ng ue.

M teni Tapueluelu: Fokotu'u atu ke tau p loti Sea.

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: 'Eiki Sea mahalo ko e ki'i fakamatala fakamuimui p ia pea 'oku kole atu ke tau tali mu'a e l pooti ko eni kae hoko atu e fakatahá.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, tau p loti. Kalake. Te ke to e me'a?.

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku kole atu p he 'oku te'eki ke kakato lelei mai e me'a 'a e 'Eiki Minisit ke ne fakakakato mai toki fai e p loti. He 'ikai ke tau hanga 'e tautolu 'o ...

Sea K miti Kakato: M 1 . Hou'eiki, tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea: Hou'eiki, m 1 'aupito e feme'a'akí he pongipongi ni. Tau tuku p ke toki kamata ki he 2 'a ho'at . M 1 .

(Na'e m 1 l 1 heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1400-1410

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. (Lord Tu'ivakan)

'Eiki Sea: Hou'eiki tau liliu ai p 'o **K miti Kakato**.

(Na'e liliu 'o K miti Kakato.)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal mia 'o e Pule'anga 'o Tongá. Tapu mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele hotau fonuá. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Fakafeta'i ki he 'Otua m l e fakalaum lie lelei kimoutolu Hou'eiki. Pea 'oku ou tui p 'oku mou ma'u ivi ke toe hoko atu 'etau fatongia 'o e efiafi ni. Na'a tau tutuku foki 'ane ho'at 'oku kei hoko atu 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisit Ng ue ka te u tuku ki ai 'a e faingam lie ko eni. Pea ko 'ene lava p ia 'oku ou tui kuo n pangapangam lie ka tau p loti. 'Oku ou talamon atu ke tau ma'u ha fakataha'anga lelei 'i he efiafi ko eni. M l 'Eiki Minisit Ng ue.

Poupou lahi ki he ngaahi fokotu'u ke fakalelei'i vouti e Ngoue & Toutai he kaha'u

'Eiki Minisit Ng ue: Fakatapu atu 'Eiki Sea fakatapu ki he Fale 'Eiki kae 'at ke fakahoko atu ai p 'a e poupou lahi ki he ngaahi fokotu'u kotok toa ke tokoni ki hono toe fakalelei'i hake ko ia 'a e ngaue ko ia 'a e ng ue. Pea 'oku m hino 'aupito 'aupito 'i he ngaahi f me'a'aki kuo 'osi hono fakahokó 'a e ui mei he kau ng ue. 'A ia ko e, ko kinautolu eni 'a e *private sector* 'oku nau ui ke fakamolemole 'a e Pule'anga tu'u hake 'o tokoni koe'uhi ke fakahoko 'a e ng ue. Pea ko e fiema'ú 'oku fu'u lahi 'aupito 'aupito 'a e fiema'u ke toe fakalelei'i ange 'a e tu'unga ko ia patiseti 'a e Potung ue Ng ue pea mo e Toutai ki he kaha'u. Pea 'oku tui p 'a e motu'a ni 'oku tau loto taha ki ai ke fakahoko eni ki he, ka mau teuteu atu 'a e potung ue ki he ta'u fo'ou 'uhí ke toe ke laka ai p hokohoko atu ai p 'a e ng ue fakataha pea mo e Potung ue Pa'anga koe'uhí ke toe fakalelei'i 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e patiseti ko ia 'a e potung ué koe'uhí ke lava 'o fakahoko 'a e fatongiá ke kakato 'a e fiema'u ko ia 'a e fonuá fekau'aki ko ia mo hono langa hake 'a e ng ue mo e toutai. Pea ko ia Sea 'oku ou kole ke tau tali mu'a 'a e l pooti ko eni mei he potung ue ki he 2014.

P loti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungaue Ngoue, Me'atokoni, Vaot t & Toutai

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki ko u tui p 'oku mou laum lie lelei ka tau p loti. Kalake. Moutolu 'oku mou laum lie lelei ke tau tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Potung ue Ng ue mo e Me'atokoni, Vaot t mo e Toutai mou k taki 'o hiki homou nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Akosita H vili Lavulavu, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai mo e Tute, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ivakan . 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 13.

Sea K miti Kakato: M l . Moutolu 'oku 'ikai ke mou laum lie lelei ki ai k taki 'o hiki homou nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato:

M l 'aupito. Fakam l atu 'Eiki Minisit pea 'i ai e fakam l ki he CEO Losaline M 'asi kae 'uma' 'a e kau tokoni tal kita m l 'aupito e fai 'etau fatongia pea mo e fakamatala lelei kuo tuku mai. Tau hoko atu ki he 'etau 'asenita. Ko e L pooti Fakata'u 'a e Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina 'o e Fakat maki Fakaen tula, ' takai, F liuliuaki 'o e 'Ea pea mo e Fetu'utaki ki he ta'u 2015, k taki e 'Eiki Minisit 'e Tokoni Pal mia 'o fakahoko mai.

L pooti Fakata'u 'a e MEIDECC

'Eiki Tokoni Pal mia:

Fokotu'u atu. (Na'e 'i ai 'a e pou pou).

Sea ko e ki'i potung ue eni 'oku fakakaungat maki ai 'a e motu'a ni. Ko e l pooti eni ki he 2015 mei Sanuali ki T sema. Ko e me'a pango m lie 'e Sea 'oku 'i ai 'a e potung ue 'oku 'i ai 'a e department 'e fitu 'i he potung ue ni. 'A ia na'a ke me'a mai 'aki ko ena 'a e hingoa ko ena 'a e potung ue. Pea 'oku pou pou' i ia 'e he va'a 'e taha ko e corporate service. Fakafiefia p 'oku 'i ai p 'a e kakai poto fe'unga nau pou pou mai ki he motu'a ni 'i hono fakahoko 'a e fatongia ko eni 'o e potung ue. Hang p 'oku mou mea'i 'i he 2014 na'e toki fokotu'u ai 'a e potung ue ni hono 'omai e ngaahi va'a kehekehe 'o fakataha'i mo e Potung ue ko eni 'o e Fetu'utaki mo e Fakamatala. Pea ko e toki fakamatala fakata'u taf taha p eni ki he potung ue fo'ou 'a ko 2015.

'I he va'a kotoa p Sea kapau te mou me'a hifo ki ai me'a hifo ki ai 'oku 'i ai e ki'i puipuitu'a mo e fatongia 'o e ngaahi va'a kehekehe ko eni. 'Oku 'i ai e fakamatala ai kia nautolu 'oku nau fakahoko fatongia ai. H e ngaahi promotion h e ngaahi ng ue na'a nau fai fakahoko 'i he 2015 maau pea mo e kau ai mo e ngaahi folau. 'Oku 'i ai p lave ai ki he ngaahi projects pea kau ai p ki ai mo 'enau talanoa'i 'a e ngaahi pole ko 'i he fakahoko fatongia ko 'o e potung ue ni Sea. Pea ko ia 'oku tuku atu ai p mo e fokotu'u atu ai leva Sea 'a e potung ue ko eni e motu'a ni 2015. M l .

Sea K miti Kakato:

M l . Ko e fokotu'u mo e pou pou ke tau tali 'a e fakamatala fakata'u ko eni. 'Eiki N pele mei Niua.

Fehu'ia tu'unga 'i ai sino'i pa'anga tal siti ki he feliuliuaki 'ea

Lord Fusitu'a:

Fakam l atu 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e K miti pea ko u fakam l ki he Tokoni Pal mia 'i he l pooti h h m lofia ko eni. Pea ko e fanga ki'i fakama'ala'ala p 'oku fokotu'u atu ke 'omai ha fakama'ala'ala ki ai.

Ko e 'uluaki 'oku 'i ai 'a e lave 'a e l pooti ki he 2014 'a ia ko e Pule'anga kuo hili. 'A ia na'e 'i ai 'a e, ko e ma'u e motu'a ni na'e 'i ai e sino'i pa'anga mahalo ki he nimang fulu tupu miliona 'Eiki Sea na'e 'omi mei he tau kau tokoni ko mei muli ki he kaveinga ko eni ki he f liuliuaki e 'ea pea mo e fakat maki fakaen tula. 'A ia na'e fokotu'u mai e lao ki ai ko e Climate Change Trust Fund Bill. 'A ia ko e kole fakama'ala'ala 'a e motu'a ni ia p ko e h e tu'unga 'a e sino'i pa'anga ko ia ki hono vahevahe he Pule'anga ...

<002>

Taimi: 1410-1420

Lord Fusitu'a: mo e tu'unga ko 'o e fo'i lao ko ení. He 'oku mahino foki hono vahevahe pa'anga ko iá kuo pau ke fakahoko fakatatau ki ha fo'i lao peh , pea ko e ma'u 'a e motu'a ni te'eki ke fakahoko mai ia i Fale ni pea, 'a ia ko e fakama'ala'ala ia fekau'aki pea mo ha to e fakama'ala'ala fakalukufua p fekau'aki pea mo e, mahino p 'oku 'i ai e *Corporate Plan* ka ko e me'a ko 'oku h 'i he *Corporate Plan* fakatatau ki he fo'i kaveinga ko iá 'Eiki Sea, kapau 'e lava fai ma ha fakama'ala'ala

Sea K miti Kakato: M 1 . T pile 'a e Pule'angá.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e talasiti sino'i pa'anga ki he feliliuaki 'eá

'Eiki Tokoni Pal mia: M 1 Sea. Ko e *Trust Fund* ko ení Sea ko e *project* 'a e *ADB* pea na'e ai e fakakaukau ke mai ha s niti 'o tuku makehe ke lava p 'o 'inivesi pea ko e *interest* ko 'e ma'u mei aí 'e lava p 'o fakapa'anga e fanga ki'i poloseki ke tokoni ki he ngaahi koló mo e al me'a peh . Mo'oni 'aupito p me'a 'a e N pele Niuá na'e 'osi t langa'i p pea 'oku 'i ai e fo'i Lao Fakaangaangá p 'oku kei fai p hono talanoa'i he Pule'angá Sea he taimi ni. Ka ko e poloseki he taimi ni 'oku 'unu atu ki mu'a, to e p ke fakakakato e ngaahi ki'i me'a iiki p Sea 'uhingá kae toki fakahoko 'a e fo'i ng ue ko ení. 'A ia ko e taafatahá ke ma'u ha ki'i s niti 'o 'inivesi hei'ilo na'a to e lava ai 'o to e ma'u ai ha ki'i s niti ke to e hokohoko atu 'aki e ngaahi ng ue ko eni, tautautefito ko eni ko e *grassroot* p ko e ngaahi feitu'u ko ení tautefito ki he ngaahi koló, hang ko 'enau fanga ki'i *project* fakakolo mo e al me'a peh Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . N pele.

Fehu'ia tu'unga 'i ai ngaue ki he poloseki vai 'a Niuafou

Lord Fusitu'a: M 1 'Eiki Sea, pea 'oku ou fakam l ki he Tokoni Pal miá. Ko e 'ai p ke fakamahinó 'e toki fai e 'inivesi ko iá he 'osi e fakaangaangá? Ko ia. M 1 . Pea ko e ki'i kole fakama'ala'ala hono uá p , na'e ai 'a e me'a 'a e Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonuá fekau'aki mo e pa'anga 'e 10 miliona ki he poloseki vai ko 'a Niuafou'ou, ko e me'a p eni na'e 'i he Pule'anga kuo hilí na'e fai 'a e fokotu'u ki ai ka 'oku hang kiate au 'oku ai e ng ue 'a e Pule'anga lolotongá ki ai ka ko e ma'u 'a e motu'a ni ko e ng ue lalahi peh ni 'a e Pule'angá 'i he Potung ue Ng ue Lalahi 'a e Pule'angá p ko e *Infrastructure* ka ko e ma'u ko mei he Minisit ko ení ko e sino'i pa'anga ko iá 'oku 'i he Potung ue ko ia 'a e Tokoni Pal miá. 'A ia ko e kole p ki ai ke fai mai mu'a ha fakama'ala'ala ki ai ki he 'uhinga ko 'oku 'i aí o e tu'unga e ng ue ko 'oku si'i fakaongoongo mai e k inga Niuafou'ou ki he tu'unga e me'a ko iá. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Osi kamata ng ue ki he poloseki vai Niuafou

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, tapu mo e Feitu'u na. 'Io ko e fo'i poloseki tatau p eni 'oku ha'u ai ko eni 'a e fo'i pa'anga ko eni na'a tau lau ko ko e *Trust Fund* ke hei'ilo na'a vilohi p 'o to e ma'u ai ha mon 'ia 'amuí. Poloseki tatau p 'oku ai 'a e ki'i s niti 'oku tuku ke vakai'i'aki 'a e vai ko eni 'i Niuafou'ou. Pe 'oku sai fe'unga ke ng ue'aki, p 'oku lava 'o faito'o mo e al me'a peh , ke lava ng ue'aki p 'e Niuafou'ou, tautefito ki he taimi ko eni 'oku honge vai ai mo e 'al me'a peh Sea. Pea 'oku lolotonga fai e ng ue ki ai, kuo 'osi kamata e poloseki ka ko e me'a 'oku fai he taimi ni ko hono, ko e poloseki tatau p eni Sea mo hono 'ai ko eni e ngaahi *evacuation*

road, ko e ngaahi hala ke fai ai ha hola 'o kapau 'e hoko ha sunami mo e al me'a peh , pea 'oku lolotonga fai p me'a ki ai Sea he taimi ni, hei'ilo na'a fakahoko he vave tahá 'e Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: M l Sea pea 'oku ou fakam l ki he Feitu'u na pea fakam l ki he Tokoni Pal miá, ko e takai ko ng ue 'a e Pule'angá 'oku fai e fakatu'amelie p ki ai 'a e kakai e fonuá. Pea 'oku 'atu e fakam l lahi ko e vilo mai ko sino'i pa'anga ko ení pea 'oua 'e 'ai tokotaha p ia ki he ng ue 'a Tongatapu ni kae 'ai p mu'a ki he ng ue 'a Niuafu'ou'ú ki he ... 'atu e fakam l lahi ki ai. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele. Ko e me'a 'oku ke tokanga ki aí ko e vai eni 'a Kilukilua mo Seulí ko eni kuo pau ke fai ki ai e ng ue 'a e Pule'angá. M l . 'Eiki N pele 'o 'Eua.

Tokanga ki he poloseki ki he 'auhia kelekeleke Vahe Hahake

Lord Nuku: Sea k taki fakamolemole p 'Eiki Sea, ko e fehu'i p ia ki he koe'uhí ko e polokalama ko eni ko ki he 'auhia e kelekele ko eni mei vahe Hahaké. Na'e, ko e polokalama foki ko ení na'e 'osi fakalele mai kimu'a p ia he pule'angá ki mu'á, pea hokohoko mai ko ení. Pea na'e 'osi ai foki 'e 'Eiki Tokoni Pal mia 'a e pailate *project*, pea 'osi atu ia Sea. Ka na'e fai e fakaongoongo koe'uhí ko e malu'i ko ení 'e lele pea mei Manuka 'o a'u mai ki Tatakamotonga. Ka ko e fehu'i ko ki aí koe'uhí kuo fuoloa foki 'a e 'osi ia 'a e *pilot project* ka koe'uhí ko e tu'unga ko 'oku ai he taimi ni p 'oku anga f f 'Eiki Sea he koe'uhí ko e ngaahi tu'unga ko anga e feliuliuaki e 'ea he taimi ni. Ka ko e fehu'í p pe ko e h e tu'unga ko pea mo ha taimi vave mai ke kamata pea mo hono founa ko hono tuku kitu'a e ng ue ko ení Sea.

Sea K miti Kakato: 'Io, Tokoni Pal miá ko e tokanga eni mei vahe Hahake.

Poloseki \$5 miliona ke matu'uaki uesia feliuliuaki 'ea

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Io. Sea fakam l atu. Ko e fehu'i mahu'inga 'aupito eni ko e 'uhinga he na'e 'osi fai hono tesa e ngaahi founa kehekehe, hei'ilo na'a to e lava ai 'o t t naki mai ai e 'one'oné, hei'ilo na'a to e lava 'o mo'ui ai e tongó. Ka ko e hoko atu leva eni ki he takai hokó 'oku ai 'a e poloseki he taimi ni mei he Pangik ko 'a 'Esiá, 'i he tafa'aki tatau p ko eni na'e me'a ki ai 'a e N pele ko eni mei Niuá. Ko hono feinga'i ke tau to e mateuteu ange mo tau lava 'o matu'uaki ange 'a e feliuliuaki e 'eá. 'A ia 'i he fo'i poloseki ko ení 'oku ai e pa'anga 'e 5 miliona ke vakai ke fai 'aki hono ng ue ko eni ke 'ai e f soa mo kei feinga'i ko eni ke kei malu'i ko eni 'a e tafa'aki ko eni Hahaké. Lele mei Nukuleka, ko e fakafuofuá p ko e 'osi p pa'anga ko 'ene 'osí ia Sea. Ka ko e lele mei Nukuleka he 'oku mahino'i he taimi ni Sea 'a e ha'u 'a e tahí ia 'o ofi ki he halá. Fakatu'ut maki leva ai ko e 'uhingá na'a to e maumau ai e halá pea 'oku fai leva 'e ng ue hei'ilo na'a lava 'o ta'ofi ai e tahí mo malu'i ai p halá 'i he taimi tatau. 'I he taimi tatau p Sea, hang p ko ia 'oku mou mea'í, na'e fai e ng ue ki hono 'omai e 'one'one mo e al me'a peh ke fakalelei'i'aki e feitu'u atu ko ena mei Talafo'ou 'o faai atu ai. Taimi tatau p 'oku fakatokanga'i p 'a e mahu'inga ke to e malu'i 'a e halá. He neongo 'oku ha'u 'a e 'one'oné, ka 'oku ha'u 'a e tahí ia 'o ne kamata kai atu ofi 'aupito ki he halá pea 'oku fai leva e ng ue ke malu'i e halá pea tuku p 'a e t naki 'one'oné ke hokohoko atu p , hei'ilo 'i he kaha'ú na'a lava ai, 'ikai ke ngata p 'i he hao e halá ka ko e to e lava ai ke to e lelei ange ai hono t naki mai e 'one'oné 'i he poloseki ko eni na'e pailate na'e me'a ki ai e Fakaafongá. M l 'aupito 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 'Eiki Tokoni Pal mia. Hou'eiki fakafeta'i. Tau p loti.

Lord Tu'ivakan : Sea fehu'i p .

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele Fika 3 Tongatapu.

Fehu'ia tu'unga e ng ue ke taki keipolo 'initaneti ki Vava'u & Ha'apai

Lord Tu'ivakan : Tapu p mo e Feitu'u na Sea. Sea ko e fehu'i p , koe'uhí 'oku ki'i fuofuolua, neongo 'oku tali mai 'oku fai e ng ue, ka ko e 'eke ko e h ko 'a e ng ue kuo fai ki ai, fekau'aki pea mo e *fiber optic cable*. Mahino kuo 'osi fai e ng ue ke 'ave, 'osi ai e tu'unga 'i Vava'u, pea na'e 'i ai e mahino 'e fai 'a e n . Na'e ai p foki 'a e toenga pa'anga mei he *World Bank*, mei he Pangik 'a M maní pea mo e *ADB* ke fai'aki e ... ko e toenga silini. Ka ko e tu'u he taimi ni, na'e ai e fakakaukau 'o peh , ke n mei he *Retirement Fund*, 'a e Pule'angá, kau ng ue fakapule'angá. Pea ko e to e taha p foki 'a e 'uhinga, kuo u 'ilo p 'oku na 'i he k miti ko iá he ko e to e tokoni lahi p foki eni ki he fakatupu 'a e *Retirement Fund*, pea koe'uhí ko e silini p ia 'atautolu, koe'uhí ke fai e n mei ai ke fai'aki e ng ue ko ení pea 'oku 'osi ai e pa'anga fe'unga ai 'e lava p ke fai e n ke fai e ng ue ko ení. Ka ko e 'eke p pe ko e h e tu'unga 'oku 'i ai e me'a ko ení he 'oku ou tui 'oku tatali mai 'a Vava'u mo Ha'apai ke fai mo fakaa'u ange e keipoló.

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Eiki Tokoni Pal mia.

Kei fai ng ue Pule'anga fekau'aki mo hano taki keipolo 'initaneti

'Eiki Tokoni Pal mia: M 1 Sea. Fakam l atu ki he Fakafofonga N pele Fika 3 'o Tongatapu, 'i he fehu'i mahu'inga ko ení Sea. Ko e tu'u he taimi ni Sea, 'oku ma'u 'e tautolu e lelei lahi 'o e 'initaneti mo e al me'a peh ka 'oku te'eki ke fu'u a'usia p fiema'u p 'e fu'u ma'u 'e Ha'apai mo Vava'u 'a e ngaahi lelei ko ení. 'A ia hang ko eni na'e me'a ko eni ki ai 'a e N pelé, fiema'u ke tau 'ave 'a e lelei ko iá, p ko e faipa ko iá ki Vava'u kae 'uma' 'a Ha'apai. Pea ko e tu'u he taimi ni Sea, ko e feinga eni ke ma'u ha s niti ke fai'aki e ng ué. Fakafuofua ki he pa'anga 'e 11 miliona *US* Sea, p ko e 22 miliona 'a e ng ue ko ení ke a'u ko eni ki he ongo motu ko eni 'i Ha'apai mo Vava'ú. Ko e faka'amú leva ke sio ki ha founa 'e lava 'o ma'u ai e seniti, kae 'oua te tau to e n . Ko e m meniti p ko eni 'a e n , tau peh kae n mei he *Retirement Fund*, fiefia mautolu kapau 'e fai e fo'i ng ue ko iá ko e 'uhingá 'e sai ia ki he *interest* ma'a 'etau kau ng ue fakapule'angá. Ka ko e me'apangó p he pau leva ke totongi fakafoki e fo'i n ko iá. Ko 'ene taimi p 'oku 'ai ai ke totongi fakafokí, pau leva ke pukepuke, 'a e totongi ia ko 'initaneti, ke ma'olunga fe'unga ke lava 'o totongi'aki 'a e n . 'A ia leva ko e fakakaukau' leva ke vakai'i nai na'a lava ha s niti 'o ma'u p mei ha founa kehe kae'oua 'e fai ha n hei'ilo na'a lava ai ko eni 'o a'u ai ko eni ki Ha'apai mo Vava'ú. Mau lolotonga fai e feng ue'aki mo e Pangik 'a M maní mo e ngaahi tafa'aki kehekehe p , kau ai mo e talanoa mo 'Aositel lia ke ma'u mai ha s niti hei'ilo na'a lava'aki e ng ue ko ení Sea. Pea 'oku lolotonga lele he taimi ni 'a e kau mataotao 'oku nau fai e sio ki he ngaahi tafa'aki kehekehe ko ení hei'ilo na'a lava ai eni, pea hei'ilo na'a lava ai ke 'oua te tau n . 'Oku 'i Tongá ni 'a e Pangik 'a M maní kae 'uma' e Pangik ko eni 'a 'Esiá ke hoko atu e talanoa ki he ngaahi tafa'aki ko ení Sea, pea ko e faka'amú ia hei'ilo na'a vave tahá mai p he kaha'ú ...

Taimi: 1420-1430

'Eiki Tokoni Pal mia: ...na'a lava ai ma'u 'a e faingamalie ia ke tau a'u ai ko eni ki Ha'apai mo Vava'u. Kau 'oatu p ha ki'i fakamatala nounou p Sea.

'I he tu'u he taimi ni, ko e ongo *Digiel* pea mo e TCC ko 'enau totongi ko eni 'a e 'alu 'a e Satelaite ke na ma'u ko eni 'a e *internet* mo e me'á 'i he ongo motu, meimei pa'anga 'e 2000 US ki he *mega* 'e taha 'i he m hina, pea 'oku *compare* fakafehoanaki ia ki he taimi ko 'oku ng ue'aki 'e he *cable*, mahalo 'oku pa'anga pe 'e 300 US. 'Oku meimei liunga ono 2afe 3ngeau. 'E sai fakalukufua kapau 'e a'u 'a e *fibre* ki Ha'apai kae'uma' 'a Vava'u koe'uhi 'e sai p mo ia ki hono *operator*. Ko e taimi ko 'e sai ai kia naua te na lava leva 'o holoki 'ena *price* ke lava ai 'o ma'u ai 'a e ngaahi lelei peh *more affordable* p ko ha *internet* mo ha telefoni 'e toe ma'ama'a ange pea toe sai ai pe ke a'u kia nautolu ko eni 'oku tau faka'amu ke a'u ki ai. 'A kinautolu ko eni 'oku nau peh 'oku 'ikaii ke nau fa'a lava 'o ma'u ha ki'i s niti ke nau lava ai 'o ma'u 'a e lelei 'o e *internet* kae 'uma' 'a e telefoni Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele Fika 1 'o Tongatapu.

Tokoni ki he fakamalumu potung ue 7 he Tokoni Pal mia

Lord Vaea: Sea, ko u fakam 1 atu ki he ma'u faingamalie mo e fiefia lahi 'i he ho'at ni ko hono 'uhinga ko e fuofua l pooti eni 'a e 'Eiki Tokoni Pal mia, fekau'aki pea mo 'ene Potung ue 'oku ui fakanounou ko eni ko e *MEIDECC* pea ko e fakanounou foki eni 'o e vakai matangi kae 'uma' 'a e ngaahi ma'u'anga ivi pea peh ki he tu'unga ko 'oku fa'a 'i ai 'a e ngaahi ' takai pea mo e Feliuliaki 'o e 'Ea kae 'uma' foki 'a e Fetu'utaki Sea. Kau eni 'i he Potung ue lahi Sea, hilifaki hifo 'a e Potung ue ko eni ki he Tokoni Pal mia. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu na'a 'oku 'i ai ha taha ia 'oku to e 'ata'at ange hono fatongia ke 'oange ki ai, ko e 'uhinga he ko e ngaahi fu'u Potung ue eni ia 'e fitu p valu.

Sea Komiti Kakato: Fitu!

Lord Vaea: Fitu! 'I he taimi tatau Sea, toe fiema'u foki mo e ngaahi fakataha 'i tu'apule'anga, 'a ia ko e fitu ia 'a e fitu 'oku 49 ia Sea. Ngaahi folau lahi faka'uli'ulia ia ki he Tokoni Pal mia kae 'uma' 'a e Potung ue. Pea 'i he 'ene peh Sea, 'oku fai 'a e tokanga lahi ki ai p 'oku totonu ke kei tuku 'a e Potung ue ko eni ki he Tokoni Pal mia p ko e 'ave ia ki ha taha 'oku faingamalie ange hono nima ke ne lava 'o hapo 'a e ngaahi pulu ko eni.

Ko e Tokoni Pal mia foki Sea, 'oku ne malu'i 'a e Pal mia, Pea ko e taimi ko 'oku ki'i teka ai ha taha hao mai mei he Pal mia, 'oku 'i ai 'a e 'amanaki atu 'e tali 'e he Tokoni Pal mia. Ka u ki'i malanga atu kau toki a'u atu ki Ha'apai pea ke toki fehu'i mai ai Ha'apai 13.

Ko e tokanga lahi foki ki he Potung ue ko eni 'oku 'ave k toa 'etau Vakai Matangi, hotau Ivi pea peh ki he af , kae 'uma' 'a e Feliuliaki 'a e 'Eá, 'ave k toa 'o fa'o ai. Pea 'oku 'i ai leva ai 'a e faka'osi ai 'oku ui ko e Fetu'utaki.

Tokanga ki he Fetu'utaki he hoko ha fakatamaki fakaenatula

Ko e Fetu'utaki 'i he ngaahi 'aho ni Sea, 'oku ke me'ai p , te u ki'i *text* atu kia koe p te u ki'i telefoni atu kia koe, fai ia 'i he tu'unga 'o e ngaahi lelei ko ia 'o e Fetu'utaki 'i he 'Ea kae 'uma' foki 'a e laine.

Sea, ko e taimi lahi 'oku fa'a hoko ai 'a e t ha af p ko e hake 'a e tahi pea mo e vai pea lahi mo e 'uha motuhia 'a e ngaahi fetu'utaki. Ko e taimi ko 'oku motuhia ai, 'ikai toe lava ha fetu'utaki mai ia meihe Potung ue ko eni. Fai leva 'a e fetu'utaki ia ki he Potung ue Polisi, Potung ue Sotia, Potung ue Falemahaki, 'Ofisakolo, Pule Fakavahe nau fakahoko mai leva 'enautolu 'a e ng ue 'oku makatu'unga ai 'a e Potung ue ko eni Sea.

Ko e Potung ue ko eni ko e Potung ue eni 'oku lahi taha ai 'a e pa'anga ai, pa'anga tokoni, hang kiate au 'i he 'eku lave'i hifo 'oku 'i he 68 miliona. 'Ave ki ai mo e kakai tokosi'i 'aupito, Sea, 'ikai ko ha kakai tokolahi eni 'oku ng ue heni, tokosi 'aupito ke nau ng ue mai ki ai. Ko e 'uluaki fehu'i 'oku ou tokanga ki ai Sea ki he Potung ue ko eni. Ko e 'uluaki. Na'e fai mai 'a e tohi tangi 'i he ta'u kuo 'osi fekau'aki pea mo hono nofo'i ko eni 'a P tangata kae 'uma' 'a Popua na'e vahe ko ia 'e he Pule'anga.

Eiki Tokoni Pal mia: Sea, ko e kole atu ke 'ai mai peesi ke u toki tali atu p mei ai, peesi ko eni 'o e l pooti 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga.

Lord Vaea: Me'am lie ia ho'o fehu'i mai. Ne u kumi 'a e me'a ko en 'i he tohi tangi 'i he ta'u kuo 'osi na'e 'ikai ke 'asi mai ai Sea, ka ko u hanga p 'o 'ohake heni ko hono 'uhinga ko e *policy* ia 'a e Potung ue ko eni fekau'aki ...'asi 'a e fakalukufua ia 'i Fangatapu pea mo f fua kae 'ikai ke 'asi 'a e fo'i konga ko eni 'oku fai 'a e tokanga atu fekau'aki pea mo hono nofo'i mo e ' takai pea mo e ngaahi me'a peh . Pea ko e 'uhinga ia 'oku ou hanga 'o 'ohake heni. Na'e h p ia 'i he ngaahi fakamatala fakasaienisi 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e fo'i feitu'u k toa ko ia.

<004>

Taimi: 1430-1440

Lord Vaea : ... ka na'e 'ikai ke lava 'o 'omai ha ki'i fakaikiiki ia 'o fekau'aki mo e ki'i konga ko eni na'a ku kole atu, 'a eni na'e fai ki ai e tohi tangi. Ko hono 'uhinga p ia 'oku ou hanga ai 'o 'ohake, Sea. Toki fai mai ha me'a ki ai 'a e Tokoni Pal mia.

'Oku fai e tokanga lahi ki ai, ko hono 'uhinga, he ko e 'uluaki, na'e hoha'a mai 'a tu'apule'anga, pea fai e tohi tangi, pea ko e tohi tangi ko eni na'e makatu'unga 'i he *internet*, Sea. T t naki e ngaahi ..... 'oku nau fakamo'oni ai 'o 'omai ki he Fale ni, pea na'e fai e ngaahi ng ue ki ai. Ka na'e 'ikai ke fakapapau'i mai 'e he Potung ue ko eni, 'a e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi fonua na'e fa'u 'aneafi, pea peh foki ki hono nofo'i e ngaahi tafa'aki ko eni. Ko e h hono 'uhinga 'oku fai ai e tokanga ki heni? 'Oku tokanga lahi ki heni, ko hono 'uhinga, ko e feliliu'aki 'a e 'ea, mo e anga e nofo 'a e kakai he ngaahi feitu'u ko eni. Mahu'inga 'aupito, Sea, ke fai hano tokanga'i mavahe, kae tautautefito ki he tu'unga ko ia 'oku fai e faka'amu ki ai 'a e feliliu'aki 'a e 'ea, mo ha ngaahi fakamatala ki ai. 'Oku ou lave'i p ko e Potung ue foki ko eni, na'e 'i he Potung ue ia 'o e Fonua & Savea, pea na'e 'i ai e ki'i fo'i taimi na'e t t ai 'a e tafa'aki ko eni ko 'o e *environment*, pea ko eni kuo nau fakataha'i mai e tafa'aki ko ia ko ki he Potung ue ko eni 'a e Tokoni Pal mia.

Pea 'i he'ene peh , Sea, 'oku fai 'a e hoha'a lahi ki ai, ko e 'uhingá, he kuo kamata ke mafuli 'a e anga 'etau nofó. 'Oku hanga 'e he Potung ue ko eni 'o teke 'etau nofó, ke tau nofo fakapotopoto. Pea tau tauhi mo malu'i hotau ' takaí, 'oku 'ikai ke fiema'u ke t , pea teke, pea holofa 'a e 'ulu 'akaú, pea la' ina ai, ko hono 'uhingá ko e ngoué, pea mo h fua 'a e ngaahi fakalalakalaka 'oku fai he fonua ni. Ka 'oku a'u mai ki he 'aho ni, Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi palopalema ia 'oku h mai ai. Ko e 'uluakí, p , ko e ngaahi *policy* langa ko ia 'a e Pule'angá., kae 'uma' foki 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakaí. 'Oku makatu'unga 'i he fo'ilea 'oku nau fa'a ng ue'aki, ko e ha ko , *environmental impact assessment*. Pea 'oku makatu'unga heni 'a e fiema'u ha'ate langa 'i ha foaki mai 'i he feliuliuaki 'a e 'eá, pe ko e tafa'aki ko eni 'a e Savea pea mo e 'Atakaí, 'oku tuha mo taau ke fai ha nofo'i e ngaahi feitu'u ko ení, Sea. Pea 'i he'ene kamata ke 'auhia ko eni 'a e ngaahi nofó, 'oku uesia ai 'a e langa ko 'a e ' fale lahi, tautautefito he ngaahi feitu'u ko eni ko 'oku ano. Pea kapau 'oku 'uha lahi, 'oku t kina e ' falé, kae 'uma' 'a e anga ko 'o e nofó.

Sea, 'oku ou faka'apa'apa lahi ki he 'Eiki Minisit , ka 'oku 'i ai e tokanga lahi ki ai, ko hono 'uhingá, ko e taha eni ia e ngaahi mafai lahi 'oku 'omai ki he fonua ni, ke ne hanga 'o tataki'aki 'etau nofó ki he kaha'ú. Pea ko e nofo ko iá 'oku pelepelengesi, 'o hang ko e ngaahi fakakaukau 'oku 'omai 'i he l pooti ko ení. Ko 'aneafi, na'a tau lava ke tau laku noa'ia p 'etau nge'esi kapá, 'uli'i 'a tahi, fa'iteliha. Ko e 'aho ni, 'ikai ke toe peh . Pea 'oku fai e tokanga lahi ki ai, ko hono 'uhingá, ko e Tokoni Pal mia 'oku ne tataki e tafa'aki ko ení, Sea. Kau ai e Vaí. Te u fakat t p , Sea. Ko e ngaahi uike ko eni kuo hilí, uike e ua ko ení, tapu ange mo e 'Eiki Minisit Ngoue, 'ikai ke lava 'o fai ha *Show*. Lahi e 'uhá. Me'a ni na'e 'ikai ke lava 'o me'a mai e 'Eiki Minisit ko eni ha'ana e h ko , *meteorology* ko pe ko e h . Ki'i f f hake ki 'olunga. Minisit Ngoue, he 'ikai ke tau lava 'o *Show*. Fu'u uike 'e 2. Momoho e kau hopá hono tuku atu ki aí, talamai toloi e *Show*.

'Eiki Tokoni Pal mia : Sea fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato : Ko ia, me'a mai.

'Eiki Tokoni Pal mia : Ko e Vaí 'oku 'ikai ke 'i he motu'a ni, Sea. Pea ko e l pooti eni e 2015. Ko e *Show* ia 'oku fai ia he uike kaha'ú. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ana fel ve'i 'e taha 'a e 'Ea mo l .

Sea K miti Kakato : M l . Ko e tokanga p 'a e 'Eiki N pele ki he feliuliuaki e 'Ea. Ka na'a ku tokanga'i p , 'Eiki N pele, he uike kuo 'osi, na'a na ki'i feme'a'aki ki he *show* p , pea mahalo ne fakah ki ai 'e he 'Eiki Tokoni Pal mia, 'e 'uha e uike ni.

Lord Vaea : Na'e pale 'a e Tokoni Pal mia ia, Sea. Ko e fika fiha ko na'e ma'u 'e he 'Eiki Tokoni Pal mia? Ka 'oku ou hoha'a ki ai, Sea, ko hono 'uhingá he 'oku kau eni ia he Potung ue fo'ou, pea mo e Lao 'oku ne 'omai kia kitautolu ke tau fononga'aki he kaha'ú. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku 'ikai ke lava ai ke fakapapau'i, ko e h e 'uhingá, ka ko 'etau nofo foki he kaha'ú, 'oku makatu'unga heni, Sea. Makatu'unga 'etau ngaahi ng ue, 'i ha fakakaukau fo'ou, Sea. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku fai ai e tokangá, ke hokohoko atu hono liliu 'a e ngaahi faka'amú, mo e ngaahi fakakaukau ki he kaha'ú, ke tau fai mo 'inasi 'i he ngaahi fakakaukau ko ení, Sea. Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ia, ke hang ko e langa falé, Sea. Me'a ni nai 'e lava ke liliu 'etau founga langá. Ko e ngaahi 'aho ni, langa e falé pea 'osi ko iá, t ko 'oku vaivai e tafa'aki ia ko , he

‘oku langa ia ‘i he feitu’u ‘oku totonu ke ‘oua ‘e fai ha langa ai. Tau, tapu ange mo e lau ko eni ‘a Tongatapu 4. Lahi e fanga ki’i langa ia ai, Sea, ko ‘ene ‘uha p ‘a’ana, kuo holo hifo e me’á ia. Pea peh p foki mo Tongatapu 1. Ko ‘eku ‘uhinga atu ki ai. Me’a ni ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o fai ha fakakaukau ki he ‘ ‘api ko ení, mo e anga ‘a e nofó. Pea ‘oku makatu’unga ai ‘a e ngaahi fakakaukau ko eni ki he kaha’ú. Ko hono’uhingá, he ‘oku vaivai ‘aupito, Sea. Pea toe vaivai ange hono tufaki ki Ha’apai mo Vava’u, kae ‘uma’ ‘a e ongo Niuá, ‘a e ngaahi me’a pea mo e ngaahi me’ang ue, ke solova’aki ‘a e feliliu’aki ko eni ‘a e ‘eá,’i he ‘aho ni. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ‘a e fakakaukau, Sea, ki he Potung ue ko eni, ke toe lava ‘o tufaki mai e ngaahi fakakaukau.

‘Oku ‘i ai e fu’u mape ‘oku ‘asi ‘i Sia’atoutai, Sea. Ko e fu’u mape, hang ha fu’u mape ko eni, ‘ohofi ko ha kau kau taú. ‘Alu e taó ‘o tuhu peh . Ko e ‘uhinga ia he taimi ka hake mai ai e tahí, he s nami, feitu’u eni ‘e fai e lelé ki ai. Pea ‘oku lele ange ia ki homau v hengá, Sea. Ko e m m niti p ‘oku kolosi ha ni’ihi ia he ‘ ‘api, pe ko ha hala, pea mo e ngaahi me’a peh , ko e ‘amanaki ia ‘anautolu te nau ange ‘o mo’ui ange ki ai. Ka ‘oku faka’amu ‘a e motu’a ni, ki he kaha’ú, v sone’i mai, fakamatala’i mai. Ko f e ki’i feitu’u, ‘ai ha ki’i fale ai, ‘ai mo ha ki’i la’ipapa, ko e ‘uhingá ke ‘ilo ‘e he kakaí. Mou mea’i p na’e ‘i ai e ki’i me’a na’e t he ta’u e taha, t po’uli. Faka’ofa e kakaí. Ke nau si’i , ‘uluakí, ‘oku ‘ikai ke mo’ui ha ‘uhila. Uá, ‘oku ‘ikai ke nau ‘ilo ‘enautolu pe ko e feitu’u totonu eni ke fai ki ai e haó.

Ko ia ‘oku fai e tokanga, kapau ki he kaha’ú. ‘Oku tokanga ‘aupito e ‘Eiki Minisit ko ení, Sea, ‘at p ke lava ke fai ha langa ha holo ia he feitu’u ko ení, ke tokanga’i kinautolu ‘o fakatatau ki he ngaahi fu’u tao ko eni ‘oku ‘asi ko he papa, he ve’e halá, ‘oku tuhu peh mai. Mou hola ki h . ‘A ia ko ‘ene ‘uhinga maí. Mou hola ki ha feitu’u ko ‘oku ma’olunga ange. Pea ‘oku ‘ai p ke toki fai ha kole ki he Tokoni Pal mia. Ko e kaha’ú, ko e hola lelei p ki ha fale ‘oku lava o langa, pe ko ha holo, ke hola ange ki aí, m tu’u. ‘Oku ‘i ai mo e ‘ feitu’u ‘oku ‘i ai e vai. ‘I ai m e feitu’u ke mohe ai. Ko e holá ia. Kapau ko e hola ange p ‘o t koto ‘i loto he me’alelé, ‘ikai ke tatau ia mo e faka’amu ko eni ‘oku ‘asi mai he ngaahi fu’u ... ‘a e *billboard* he ve’e halá, ‘a e taó ‘ene tuhú. Mou hola ki he fale ‘o Sihova. Ko e feitu’u ‘oku ‘alu ki ai. ‘Oku tu’u eni ‘i Sia’atoutai. ‘I kai ke toe tu’u ia ha feitu’u kehe. Kapau na’e tu’u ia ‘i ha feitu’u kehe,

‘Eiki Tokoni Pal mia : Ki’i fehu’i p , Sea. Ko fe’ia ko e kongá ‘o e l pooti, k taki p N pele Fika 1, ‘oku ke me’a ki ai? ‘E lava p e ngaahi fehu’i ko ena ‘o toki ‘omai he Tu’apulelulu, he fehu’i ko ki he Hou’eiki Minisit . Ka ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a, ha peesi heni pea ke tokoni mai pe ki he motu’a ni ki hono tali atu ko eni ho’o fehu’í.

Lord Vaea : M 1 . ‘Oku ou kei huluhulu atu p , ‘Eiki Sea. Te’eki ai ke u a’u au ki he ... pe ne u fakapapau’i atu ko f e me’a? Ko e me’a e ‘oku fai ai e huluhulú, mou me’a mai, peesi ia e 400 tupu ‘a e me’á. ‘Oku kei huluhulu atu p . Ka ‘oku fai ‘a e hang ko e me’a ko ‘a e Tokoni Pal mia. Fai mo talaange, ko e h e vaivai’anga? Talamai ho’o tafa’aki ‘oku ke vaivai aí, ka u lava ‘o tokoni atu ai. ‘Oku fai e tokangá. ‘Uluakí, ko e holo Sea. U , fakapapau’i e feitu’u ko ia ko ‘oku mou loto ke ‘o fai e nofó ki ai, ko e ‘uhingá, ke tau femahino’aki. Tala p mou hola ki h , feitu’u ia ‘oku ma’olunga, pea ‘ikai ke lava ke fakapapau’i

<006>

Taimi: 1440-1450

Lord Vaea: .. atu, 'e toki me'a mai ai 'a e Tokoni Pal miá, mahalo kau eni he ngaahi me'a na'a nau fa'a feme'a'aki ki ai 'a e feliliuaki 'a e 'eá 'i 'Iulope. Ko hono 'uhingá, ko si'otau k inga ko eni 'oku faingat 'ia he folau mai ko eni mei Tokelau, Vava'u, Niua, kae 'uma' 'a Ha'apai. Kapau 'oku 'i ai ha faingam lie peh , 'ai ha *Raffle* tuku atu ke nau si'i me'a atu kinautolu 'o nofo fonua 'i 'Aositel lia, ha feitu'u ke 'aonga atu ai 'a e ngaahi 'ofa ko eni 'oku 'omaí. Ko e fokotu'u atu ia pea mo e poupoú Sea ki he ki'i L pooti ko eni, m l .

Sea K miti Kakato: M l . Ko e peesi 2015- 1.3 ko e v sone 'a e Potung ue. Ko ha Tonga 'oku tu'u mateuteu. 'Oku toe mahino ange 'a hono fakalea faka-Pilitania peesi 1. *A resilient Tonga that enjoys efficient effective an appropriate services.* Ko u lau hifo 'a e tohi ko ení, pea 'oku ou fiefia lahi 'aupito ai. M l 'Eiki Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e K miti Kakato. Ko e fo'i fakalukufua ena na'a ke toki 'osi me'a mai 'aki Sea, 'a e ...tau peh ko e taumu'a ena 'o e kehekehe p ko e *department* ko eni 'e 7, ke tau toe mateuteu ange, ke toe lelei ange 'a e s vesí, pea toe lava 'o toe ma'ama'a ange Sea. Tuku p mu'a ke u ki'i feinga p mu'a Sea ke tali atu 'a e ngaahi fehu'i 'a e N pele Fika l 'o Tongatapu. Ka 'i ai ha ng ue ia 'oku lelei mo lahi ko ena hang ko 'ene me'á peesi 'e 200 p fihá, ko e m l p mo e sai 'a e kau ng ué Sea. Ko au 'oku ou ha'u p au 'o tali fehu'i ki he 'Eiki N pelé, mo ha'atau talanoa heni ki he ngaahi fiká, ke tokoni ki he 'enau fakahoko fatongia. 'A ia 'oku tau mon 'ia kinautolu 'oku 'i ai 'a e kakai, 'oku nau lava 'o fakahoko lelei 'a e ng ue.

Tali ki he hoha'a fekau'aki mo e tu'unga e Fetu'utaki he taimi fakatamaki

'I he tafa'aki Fetu'utakí, ko e taimi ko ia 'oku hoko ai ha me'á Sea, pea mate ai 'a e *Telecom* p ko e *Digicel*, 'oku 'i ai p mo e letio, hang p ko ia na'a tau t langa'i he taimi na'e fai ai 'a e talanoa ki he Patisetí 'oku 'i ai 'a e feinga ke toe mateuteu ange 'a e Leti pea 'oku tuku 'a e s niti, meimei miliona ko e 'uhinga ke toe lava 'o 'omaí ha *transmitter* hei'ilo na'a toe lava ai 'o toe more *resilient* p 'e toe lava ai 'a e leti , ke toe ki'i ,, ka ai ha me'a 'e hokó, 'oku toe 'i ai pea mo e *transmitter* 'e taha, ke kei lava p 'a e ongoongó mo e fakamatalá 'o a'u ki hotau k inga kotoa p 'i he 'otu motú Sea. 'A ia 'oku 'i ai p foki pea mo e me'a 'oku ui ko e *coastal radio* 'oku mou mea'i p , ko e ngaahi leti eni ko 'oku talanoa ki he vaká *VHF*, mo e al me'a peh Sea. 'Oku lava p mo nautolu o talaatu 'a e ongoongó, kia nautolu ko eni na'e 'i motú, Sea.

'I he tafa'aki ko eni ki he Sia ko eni, 'a eni ko eni 'i Popua, 'oku ou fakam l au ki he kakai ko na'a nau 'omaí ko 'a e Tohi Tangí, he'enu mai 'o tokoni'i mai ko eni 'a e Siá he fo'i va'a taimi mai ko eni. 'Oku ou tui mahalo na'a nau 'osi fu'u fa'a tokolahi 'enau mai, mahalo 'oku pelepela ai 'a e hala ko eni ki he Siá, ke nau mai 'o tokoni ko eni. Talu 'enau fo'i Tangi mai pea tau loto ki ai. Fakafiefia mahalo 'oku te'eki ai ke nau fanongo ka nau foki mai 'o tokoni'i.

'I he *Evacuation Centre* Sea, 'osi mea'i p mahalo 'e he 'Eiki N pelé p na'e 'i ai p ia ki mu'a ki muli, ha folau. Ko e ng ue ko eni 'a e Pule'angá, 'oku nau ng ue fakataha mo e siasí mo kinautolu ko ia 'i tu'a. Ko e h ha me'a te tau toe ai 'o langa ha fu'u *hall* 'o mole ai 'a e pa'anga 'a e kakaí, osi ko iá 'oku 'i ai 'a e *hall* lelei 'a e Siasi 'o e Kau M 'oni'oni 'o e Ngaahi 'Aho Kimui ní p ko e Siasi U silianá, pe ko e Siasi Tonga. 'Oku 'i ai 'a e feng ue'aki v ofi 'aupito Sea, ko 'ene taimi p 'oku hoko ai ha fakatamaki, fakangofua mai 'e nautolu, ke hola ki ai 'a e kakai 'o kumi ha *shelter* ki ai mo nau 'o m l l ki ai. Taimi 'e ni'ihí 'oku *cyclone* pea mo e

taimi ko eni 'o e *tsunami* Sea. 'Oku ou fiefia au he me'a ko eni 'a e N pelé, he taimi ko ia 'oku fa'a hola ai 'a e kakai ko eni ki hono tofi'a. Ko e 'uhingá 'oku lahi foki 'a e kakai 'oku nau holá, 'oku nau 'i he ki'i feitu'u 'oku ki'i ma'ulalo ange. Kapau 'oku 'at 'a e tofi'a ko 'o e N pelé, na'a ko ha taimi lelei eni ke fakap mai leva, hei'ilo na'a lava 'o hiki atu ai 'a kinautolu ko ia 'oku tu'u uesia ngofuá, ke kumi mo'ui atu ki he tofi'a ko eni 'o e N pele. Pea 'oku fakafiefia ia hono fakatokanga'i 'e he N pelé 'a e fa'a hola atu ko eni 'a e k inga ko eni mei he ngaahi feitu'u 'oku lavea ngofuá, ki he ngaahi feitu'u 'oku ma'olunga angé hang ko eni ko e tofi'a 'o e N pele.

Sea K miti Kakato: Sai p Tokoni Pal mia, 'e fiefia p 'a Kula ia pea mo Faiva ke talitali 'a e k inga ko ia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko ia Sea fakam l atu. Ka ko e tu'u ia he taimi ní Sea, 'oku fai p 'a e ng ue he ngaahi tafa'aki kehekehe pea 'oku mo'oni 'aupito p 'a e fakamalanga ia 'a e N pele, 'oku 'i ai p 'a e ngaahi 'elia ke fakalelei'i, tau fakam l 'ia p 'oku 'i ai 'a e kakai 'oku nau kei fakahoko e ng ue. Pea ko e lele atu p 'a e motu'á, 'o fakahoko atu p 'a e faka'amu ko eni 'a e 'Eiki N pele. 'Oku ou tui 'e fai 'a e ng ue ki ai, he ngaahi tafa'aki kehekehe ko ena na'a ne hanga 'o fakatokanga'i maí Sea, pea 'oku ou tui mahalo 'oku mahino atu p Sea 'a e ki'i tali ma'ulalo ko iá, pea 'oku ou fokotu'u atu ai p Sea 'a e ki'i L pootí Sea, m l .

M teni Tapueluelu: Ki'i fakahoha'a atu mu'a Sea.

Sea K miti Kakato: Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki Kapinetí peh ki he Hou'eiki N pelé peh ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea 'oku ou fie to'o p 'a e ki'i faingam lie ko eni ke u fakam l heni ki he 'Eiki Tokoni Pal miá, pea peh ki he Potung ué, he ng ue lahi hono fakahoko ko hono fa'u mai 'a e L pooti ko ení, m 'opo'opo lelei. Pea koe'uhi ko 'etau feme'a'akí 'Eiki Sea ke meimei *current* p 'a e ngaahi L pootí, ko e ta'u kuo'osi p eni pea ko u fakam l atu heni 'Eiki Tokoni Pal mia, pea peh mo ho'o Potung ue.

Ko e ki'i fehu'i p ko e ki'i me'a p 'oku ou hoha'a ki aí 'Eiki Sea, 'oku ou fie fehu'i p 'oku 'i ai nai ha me'angaue fe'unga, ke ne lava 'o tala p fua 'a e 'eá 'i he mala'e vakapuna ko eni Lupepau'u 'i Vava'u. Ko hono 'uhingá Sea, 'oku ou hoha'a p he 'oku lahi hono kaniseli 'o e vaka ko ia mei Vava'u ki hení, pe ko ha vaka 'oku puna ange ki Vava'u. Ko e taimi ko ia 'oku ki'i 'uho'uha aí, pe 'oku ki'i fakap p 'uli 'a e langí, 'oku kaniseli 'a e vaká, meimei uike kotoa p , 'oku pau p ke kaniseli 'a e ngaahi vaka ko mei hení, p ko e mavahe mai ko ia mei Vava'u. Pea 'oku faka'ofa 'aupito 'a e kakaí Sea, tautautefito ki he ni'ihi ko eni mei mulí , 'enau ngaahi *connecting flights* kapau 'oku kaniseli 'a e vaká he 'ikai ke nau ma'u mai 'e nautolu ia 'enau ngaahi *connecting flights* ki Nu'usila p ko 'Aositel lia. Pea ko e taimi ko ia 'oku kaniseli ai 'a e vaká, 'oku pau ke nau toe kumi 'e mautolu ia ha'anau tikite fo'ou 'e taha ke lava ke nau lava foki ki muli 'Eiki Sea. Ko e anga p ia 'Eiki Sea 'eku fehu'i ki he Minisit . M l 'aupito 'a e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea. Ko e tali nounou p Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e fakafekiki mo natula, he te te talaatu 'e kita ia 'e 'uha 'e la'a mai ia. Fai p 'a e lelei tahá Sea, 'oku fai p 'a e sio ki ha ngaahi me'ang ue. Mo'oni 'aupito p 'a e me'a ia 'a e Fakafofongá, 'a e mahu'inga ko eni ke *reliable* ke lava 'a e tokotaha ko eni, tautefito ki hotau k inga ko ena mai mei mulí, ke nau lava ma'u mai 'enau vakapuná ke nau *connecting flight* ko eni 'i Fua'amotu. 'Oku fakatokanga'i p ia Sea, pea 'oku mau fai p 'a e feinga na'a toe lava 'o toe lelei ange. 'Oku kau 'a e *project* ko eni 'a na'a ku lau me'a ki Niuá, 'i he ngaahi *project* ke feinga'i na'a toe fakalelei'i ange 'a e me'ang ué Sea, hei'ilo na'a toe lava ai 'o toe ki'i lelei ange, hono talaatu ko ia 'o e 'Ea mo e Talamatangí Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . Ko Vava'u 16 'oku tokanga p ki hono k inga ki Vava'u Lahi, Tongatapu 4 pea 'Eiki N pele mei Niua.

M teni Tapueluelu: M l e laum lie 'Eiki Sea K miti Kakato pea m l e ma'u faingam lie. 'Oku ou fakatapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato, kae 'oatu p mu'a ha ki'i poupou. Fakam l ki he 'Eiki Tokoni Pal miá 'i he L pooti m 'opo'opo ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku ou kau au ia 'i he fiefia he mahino 'Eiki Sea, ko e 'osi p 'a e ta'u fakapa'anga, h mai 'a e L pooti 'o e ta'u kuo 'osí p . Ko e 'uhingá kae faingofua hono muimui'i 'a e founga 'oku ng ue'aki 'a e pa'anga Patisseti 'oku vahé 'Eiki Sea. Ko e ki'i me'a si'isi'i p eni ia 'oku ou kole p ki ai. Ko e mo'oni 'o e mo'oni ko e ngaahi Potung ue 'e 7 'oku i he 'Eiki Tokoni Palemiá,. 'Oku meimei ko e 'alunga 'o m maní he taimi ni 'Eiki Sea, 'oku 'alunga he ngaahi *pattern* 'oku fo'ou, kumi ki he ngaahi founga ma'u'anga ivi 'oku fo'ou, pea 'oku fatufatu fo'ou 'a e ngaahi me'a kotokotoa p . Tokanga'i 'o e 'eá ke mahino 'oku 'ikai ke uesia, ko e ngaahi fakakaukau 'oku fo'ou, ko hono fakanofonofu 'o e fa'ahinga 'o e tangatá ki he palanité ke fakakaukau'i 'oku fen pasi 'ene fatu koloá mo e m nava 'a e palanité, ke tolonga pea l loa 'Eiki Sea. 'Oku kau ai 'a e ngaahi Potung ue ko eni 'oku tuku ko eni ki he 'Eiki Tokoni Pal mia pea 'oku ou tokanga p 'Eiki Sea, ko e ngaahi Potung ue eni 'oku fo'ou, ka 'oku ou tokanga ki he fa'ungá ke m 'opo'opo p mo mauu 'Eiki Sea.

Tokanga ki ha ng ue ke fakama'opo'opo ngaahi ngaue ki he ma'u'anga ivi

'Oku 'ikai ke u fakaanga'i ia 'e au 'oku mahino p ki he motu'a ni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau pa'anga lahi, pea mahino p ki he motu'a ni 'oku fo'ou mai 'a e ngaahi fakakaukau 'e ni'ihí. Kau eni 'Eiki Sea ki he ma'u'anga iví, pea 'oku ou fakamalanga atu ki he peesi 47 'o e L pooti ko ení Eiki Sea, faka-Tonga. Palakalafi 2 fakamuimuí ka u lau atu p mu'a 'a e me'a ko ení 'Eiki Sea. Ko e ..

<008>

Taimi: 1450-1500

M teni Tapueluelu: tafa'aki 'oku ne tokanga'i e ngaahi sekitoa ma'u'anga ivi 'i Tonga 'oku movetevete. 'Oku 'i ai e kautaha lolo taautaha sekitoa iiki 'oku pule'i 'e he Pule'anga 'ene totongi fakal kufua ki he lolo. Pea 'oku toe kau p e Pule'anga 'i hono pule'i e va'a ma'u'anga 'uhila 'o fakafou 'i he kautaha ko e *Tonga Power Limited* ki hono tufaki e 'uhila pea mo e ngaahi polokalama faka'uhila foki ki 'uta, 'a ia 'oku fakafou 'i he Potung ue Fonua, Savea mo e Koloa Fakaenatula. 'I he'ene peh ne 'ikai ke 'i ai ha sino pule he Pule'anga Tonga ke ne ma'u e mafai

p lava'i ke hokohoko atu hono tokanga'i pea palani'i 'o e ngaahi sekitoa iiki ki he 'uhila mo e lolo. Ko e ngaahi movetevete ko eni 'oku tupu ia mei he kehekehe 'o e ngaahi lao mei he Fale Alea 'oku ne pule'i e sekitoa ma'u'anga ivi. Ko e palakalafi hoko atu ki ai 'Eiki Sea ko e feinga ia 'a e Pule'anga ki he fakatahataha'i ha ngaahi sino ng ue ke fakahoko e fo'i ng ue 'e taha ko eni 'Eiki Sea ke m 'opo'opo. Pea kapau te u *sum up* p 'oku kau ki ai 'a e *TERM* p ko e *Tonga Energy Road Map* 'oku fakataha ki ai 'a e ngaahi Potung ue ko eni 'Eiki Sea. Potung ue ki he ... Ko e ngaahi *CEO* eni he ngaahi Potung ue 'oku kau ki ai. Potung ue Fonua mo e Savea, Potung ue Pa'anga mo e Palani Fakafonua, Potung ue Leipa, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ng ue'anga Iiki, Potung ue ' takai mo e Feliuliuaiki 'o e 'Ea, Potung ue ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga p ko e *Public Enterprise*, Potung ue ki he Ngaahi Ng ue Lalahi 'a e Pule'anga, Potung ue ki Muli, 'Ofisi Lao mo e Komisoni ki he Kau Ng ue Faka-Pule'anga 'Eiki Sea. Ko e ki'i, ko e kole p 'Eiki Sea ke ki'i fakamatala'i mai ang he Pule'anga 'Eiki Sea p ko e h e ng ue 'oku fakahoko 'i he taimi ni 'e lava ke fakam 'opo'opo ki ha sino p 'e taha p ko ha lao 'e taha ke fakapapau'i he ko e ngaahi kenga fo'ou ko eni 'o e kumi ki he ma'u'anga ivi 'Eiki Sea ko e fanga fo'i kenga 'e mai 'o nofo ma'u hotau fonua ni. Pea ko e kumi p ia ke fakapapau'i p ko e h nai e ng ue lolotonga, 'oku hang ko 'eku lau 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o fakaanga'i, 'oku mo'oni p ia ko e ng ue ko eni 'oku fo'ou. Ka ko 'eku fekumi p 'a'aku ia 'o 'eke p 'oku lava nai 'oku 'i ai ha fakakaukau ki ha lao ke fakam 'opo'opo. Ko e 'uhinga p 'Eiki Sea 'oku 'ikai p ke ngata ai 'oku 'i ai p mo e ngaahi ng ue kehe 'oku nau tokanga'i hang ko eni ko e taimi ko 'oku fai ai 'a e *disaster* 'oku mau, 'oku mau lele atu ki honau 'ofisi 'oku mau lele ki he Kolosi Kula. 'Oku mau ... ko e feinga ke 'i ai ha ki'i feitu'u 'e fakam 'opo'opo ki ai ke maau p pea 'oku tatau p mo eni, kae toki me'a atu p e 'Eiki Tokoni Pal mia ia ki ai ka ko 'eku kole p p ko e h 'ene ng ue 'oku fakahoko he taimi ni ke fakapapau'i 'oku toe ki'i m 'opo'opo ange e me'a ko eni 'Eiki Sea ka u toki hoko atu au 'o faka'osi 'anai. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Tokoni Pal mia.

Amanaki fakamo'oni Tonga ki he aleapau Palesi he feliuliuaiki 'ea

'Eiki Tokoni Pal mia: M 1 Sea. Fakam 1 atu ki he Fakafofonga he 'omai e fehu'i mahu'inga ko eni. Hang ko na'e me'a ki ai 'i he taimi ni ko e, 'oku ou tui ko e *issue* p ko e me'a mahu'inga taha ki m mani fakalukufua ko e feliuaki e 'ea, 'a ko eni 'oku ui ko e *climate change*. Pea 'oku fakafiefia na'e toki tali he 'Ene 'Afio ke tau *ratify* 'a e *Paris Agreement*, he ko e aleapau ko na'e fa'u 'i P lesi na'a tau *sign up* foki ai 'i 'Epeleli he ta'u ni pea ko eni na'e tali he 'Ene 'Afio ke tau hanga leva 'o *ratify* ...

Sea K miti Kakato: Fakafeta'i.

'Eiki Tokoni Pal mia: Pea ko e, 'i he 'aho 21 leva 'o Sepitema Sea 'e tip siti ai p 'ave ai 'a e *instrument* ko eni e *ratification* ko eni ke tau hang ko 'oku tau fakahoko leva 'a e me'a na'a tau aleapau ki ai ko 'i P lesi ke tau fakasi'isi'i mo tau tokanga'i 'a e u sia ko eni 'o e ' takai mo e al me'a peh 'i he feliuliuaiki 'a e 'ea Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Ng ue MEIDECC ke fakatahataha'i ngaue ki he ivi 'i ha fo'i Lao

'Eiki Tokoni Pal mia: 'I he tafa'aki ko eni ki he ma'u'anga ivi, mo'oni 'aupito e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga na'e, tau kamata mai p foki 'oku 'i ai 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe pea tau

fa'u e ki'i lao, fa'u e ki'i kupu e lao ko e 'uhinga p ko 'etau feinga ke, ke, fai ha fakatokanga'i 'a e ngaahi ' lia kehekehe. Pea na'e fai mai leva 'a e fakakaukau f f ka tau sio fakalukufua , 'ai ha fo'i Lao ki he Ivi, ko e *Energy Bill* p 'e taha. To'o mai 'a e ngaahi konga kehekehé tau sio fakalukufua 'i ai ha me'a ke fakalelei'i 'o 'omai fakataha p ki ha fo'i lao 'e taha. Ko ia Sea ko e tu'u he taimi ni 'oku lolotonga fai e ng ue hei'ilo na'a lava 'a e fo'i lao ko eni fakaangaanga ko eni 'o 'omai ki ho'o Fale Sea ki mu'a he 'osi ko e ta'u ni ka 'ikai p ko e kamata'anga 'o e ta'u fo'ou Sea. Tautautefito p ki he 'uhinga p 'a na'e me'a ki ai 'a e Tongatapu 4 'oku lahi 'a e ngaahi ng ue na'e fai ka tau 'ai mu'a ke tau sio fakalukufua, tau toe hanga mu'a 'o vakai'i na 'oku 'i ai ha me'a p ko ha kupu'i lao ke fakalelei'i hei'ilo na'a toe lava ai 'o toe lelei ange 'etau fakalalaka 'etau ng ue atu ko eni e ivi Sea. Ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l .

Tokanga malava ke fe'au'auhi ha ongo kautaha ke holoki totongi lolo & 'uhila

M teni Tapueluelu: 'Eiki Sea 'oku ou fakam l ki he 'Eiki Tokoni Pal mia 'oku mahino p 'oku 'i ai e ng ue pea mo e lao 'e fakah mai, ka u faka'osi atu ai p Sea 'i he peesi 48, *version* faka-Tonga ai p . Ko e ki'i fehu'i faka'osi p 'o makatu'unga 'i he palakalafi 1,2, 3, 4 'Eiki Sea, pea mo e mei loto m lie 'o e peesi 'oku peh ko e v sone 'a e Pule'anga Tonga ki he ngaahi sekitoa iiki ki he loló na'e 'ikai ke fakahoko lelei. Na'e tukuange e sekitoa ki he ngaahi sekitoa taautaha mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga 'o fakangatangata p ki he ng ue 'a e kau ma'u mafai ki hono pule'i e totongi fakalukufua e lolo. 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fehu'i p p 'oku 'i ai nai ha fakakaukau ke fakah mai ha kautaha lolo ke ua hang ko ki mu'a he fehu'i 'oku ou 'oatu 'e au na'e 'ohake eni ia he 'A'ahi faka-Fale Alea 'a e motu'a ni. 'E lava nai ke tokoni ha kautaha lolo 'e ua ke fe'au'auhi 'i he *price* p 'oku kei pule p 'a e *competent authority* ia ko 'oku ne tokanga'i ko 'a e *price*, ko e taha p ia 'e Sea pea mo e toe ki'i fehu'i mai ai p 'o peh ka 'i ai ha kautaha 'uhila 'e ua, ngalingali nai 'e tokoni ia ke tukuhifo ai 'a e *price* 'o e 'uhila? Ki'i fehu'i faka'osi ai p ia ki he 'Eiki Tokoni Pal mia. M l Sea e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea e ma'u faingam lie. Ko e tu'u foki 'a e taimi ni Sea 'oku kau 'a Tonga ni he ma'ama'a 'a 'enau 'uhila Sea ko e 'uhinga p ko 'etau *heavily regulated* p ko 'etau hanga ko 'o ng ue'aki e *competent authority* ke nau hanga 'o talamai ko e h 'a e *price* ko 'o e 'uhilá Sea. 'Oku kau mo e me'a ko na'e me'a ki ai 'a e Tongatapu 4 'i he ngaahi me'a fakalukufua 'oku fai e sio ko ki ai ko e h e mafai 'oku tonu ke 'alu ki he *competent authority*? Ko e h e mafai 'oku tonu ke 'omai ki he Potung ue? Ko e h e mafai 'oku tonu ke 'alu ki he *Commissioner* p ko e hang ko e *Electricity Commission right now*. 'A ia ko e 'uhinga ia ke tau toe *step back* ange 'o tau ki'i holomui 'o sio fakalukufua ki he ngaahi *issue* ko eni ko e ngaahi me'a ko eni 'a na'e me'a ki ai e Tongatapu 4 p 'oku tonu nai ke toe ki'i fulihi ke toe lava ai 'o toe lelei ange ai ki he kakai Tonga ke lelei 'i he taimi ko he totongi mo'ua, ka 'oku ma'a p 'o hang ko hono'omai ko eni 'a e ngaahi ng ue p ko e *service* ko eni 'oku *provide* ko eni ki he kakai Tonga Sea. Pea 'oku kau ia 'i he ngaahi 'uhinga ko eni 'oku fai ai ko eni ko eni 'a e ng ue ko eni ke toe *reform* p sio fakalukufua ki he tafa'aki ko eni e ivi Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l .

M teni Tapueluelu: ... m l 'auptio fiem lie ...

Sea K miti Kakato: M l 'aupito. M l tau p loti. 'Eiki N pele ...

Tokanga ki he alea ne peh ke fakatau *Digicel* 'inasi he Kautaha TCL

Lord Nuku: Sea, ko e ki'i kole p e motu'a ni ia ke 'uh ke fakama'ala'ala mai p 'uh he ngaahi, he peesi 16 p 'oku 'i ai e ngaahi fale'i ai ka koe'uh 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u fakamatala mahino ia ki he ngaahi fale'i fakalao ko eni 'Eiki Sea. Tau peh kapau ko e tau'at ina ki he ngaahi fakamatala fakapulipuli 'Eiki Sea ... Ko e h 'a e 'uhinga ko ia ko ki he ngaahi tau'at ina ko ia mo e ngaahi fakamatala fakapulipuli ko eni ko 'a eni ko ko 'oku 'uhinga ki ai eni? Ko e me'a hono ua Sea ko e, hang 'oku 'asi heni e kautaha *Digicel* pea mo e me'a ko eni ko ki he *cable* Sea 'uh ko hono laiseni ke na feng ue'aki fakataha, ka 'oku, ko e 'uhinga p eni 'e Tokoni Pal mia ke 'uh ke fai mai p hano fakama'ala'ala p , he ko e 'uhinga he 'oku 'i ai e ngaahi hang na'e 'i ai 'a e fehu'i 'anenai na'e fai 'e he Hou'eiki N pele ko Fika 1 'o Tongatapu ni fekau'aki ki he 'alu ko 'a e *fiber optic* ko ko ki Vava'u hang mo Ha'apai. Ka ko 'ene tu'u ko h na'e 'i ai foki, ke mea'i p Sea na'e 'i ai e peh 'oku 'i ai e fakatau e konga, 'e fakatau e p seti 'o e kautaha ko eni 'i he *Digicel* ka ko 'eku 'uhinga peh ke fakama'ala'ala mai ang 'o hang ko 'ene tu'u ko eni ko , 'oku lahi p e ngaahi me'a heni ke fakama'ala'ala mai he koe'uh ko 'ene tu'u mai 'a'ana ko h 'oku fakalukufua p ka 'oku 'ikai ke lave'i 'e he motu'a ni p ko e h hono ngaahi 'uhinga lelei, ka ko e me'a ia na'e fai ki ai 'a e tokanga Tokoni Pal mia p 'oku 'ikai ke hang ko eni ko 'etau ng ue ki he kautaha *Digicel* koe'uh foki ko e kautaha l sisita Tonga p 'oku 'ikai ke lave'i 'e he motu'a ni p ko e kautaha Tonga.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Lave'i p 'e he motu'a ni ia ko e kautaha ni ko e kautaha muli, ka ko 'ena feng ue'aki p 'oku 'auhia ai 'a e ki'i me'a ko 'oku tonu ke a'u 'e he fonua p 'oku toe t naki mai ai ha ngaahi totongi ia ka koe'uh foki ko e me'a fakapisinisi ko ia Sea. Ka ko e fie lave'i p ia ke 'uh he ko e ngaahi fale'i fakalao eni na'e fai ki he Potung ue ko eni pea 'oku lave'i p ia koe'uh ko e kautaha fo'ou eni hang p ko e me'a ko 'a e Tokoni Pal mia ko e toki fokotu'u p e kautaha ko eni 2014 pea ko 'ene fuofua fakamatala fakata'u eni. Pea 'oku fiema'u ia ke toe ki'i, ke ki'i ma'ala'ala ange ke toe mahino ange 'a e anga ko 'enau fuafatongia.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ka ko e hang ko e ngaahi fale'i fakalao ko eni ko 'oku tu'u mai ko eni 'a na'e fakahoko 'Eiki Pal mia ke, hang ko e me'a ko na'e fehu'i atu 'oku 'i ai e ngaahi lau hena hang ke fekau'aki pea mo e totongi e veve mo e anga hono fa'ahinga founa mo hono laiseni. 'A ia ko e ngaahi me'a kotoa ko ia 'oku 'i he *MEIDECC* ia, 'a e ' fakangofua mo e ' laiseni k toa ko ia, koe'uh p ke ki'i fakama'ala'ala mai p 'Eiki Sea.

Kei hoko atu alea mo e Digicel te'eki fai hano aofangatuku

'Eiki Tokoni Pal mia: M l Sea. Fakam l atu ki he Fakafofonga. Ko e t pile ia ko eni ko e fakahoko mai p 'a e ngaahi ng ue na'e fai he va'a ko eni. 'A ia 'i loto 'i he Potung ue Sea 'oku 'i ai 'a e kau loea pea ko 'emau me'a 'oku fai kapau leva 'oku mau ta'epau'ia ha me'a 'oku 'oatu ke nau me'a ki ai p ko e h 'enau *view*. Pea kapau leva 'oku mahu'inga fe'unga te mau 'alu leva mei ai ki he *Solicitor* Seniale, 'a ia ko e hang p eni ia ha tokoni kia mautolu ki he fakahoko

fatongia ‘oku ‘ikai ko ‘enau ... ‘Oku ‘ikai ko ‘enau *advise* ‘anautolu ‘oku *final* he ka ko e fakahoko ko mei he t pile ko e talamai p ia ‘a e ngaahi ng ue na’a nau fai ke tokoni ki he fakahoko fatongia, ‘o ne toki ‘i ai leva ha me’a ‘oku mahu’inga ‘aupito, ‘alu leva ia ki he *Solicitor* Seniale. Pea hang ko ‘eku lau ko ki he ng ue ko eni ki he *Digicel*, ‘oku lolotonga fai e talanoa ki ai Sea ‘oku te’eki ke ‘osi ha me’a ai ‘oku lolotonga tokoni mai ‘a e Pangik ‘a M mani hang ko nau lave ki ai ‘anenai, ‘oku nau mai he taimi ni, fai hokohoko atu p e talanoa Sea ‘oku te’eki ai ha me’a ia ‘e *final* ai Sea. Fokotu’u atu ai p Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Tau p loti.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku ... Ko e hang ko e me’a ko eni nau fakahoko atu.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki, tau ki’i lepa h , k taki.

(*Pea na’e ki’i m l l heni*)

<009>

Taimi: 1515–1530

S tini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: Tapu mo e ‘Eiki Pal mia, pea ko u kole ke u h fanga he ngaahi tala fakatapu kakato ‘o e K miti Kakato kae ‘at ke hoko atu ‘a e feme’a’aki ki he fakamatala fakata’u ‘a e ‘Eiki Tokoni Pal mia. Pea ko e fokotu’u mai ke tau tali. Kalake.

Fehu’ia v henga Tal kita e *TERM*

Lord Nuku: Sea, fakavavevavé ‘oku kei toe lahi p taimí Sea. Ko e ki’i fehu’i p ‘anenai ia he me’a p nau fehu’i atu ‘anenai ‘Eiki Minisit . ‘Oku ‘asi ai e fale’i fakalao ki he Tal kita ko ia e *TERM*. Ko e h e vahe ko ia ‘oku kei ma’u ko ia ‘e he Tal kita he taimi ni?.

’Eiki Tokoni Pal mia: Ko e ‘eke ange p ki he Fakafofonga p ko e peesi fiha ia Sea.

Lord Nuku: Ko e peesi 15, fale’i fakalao ki hono totongi ‘o e talekita ‘o e *TERM* .... Peesi 15, fakamuimui taha.

’Eiki Tokoni Pal mia: Ko ia. Hang p ko ia na’a ku tali atú Sea, ko e ngaahi fale’i fakalao mai p eni ke tokoni ki hono fakahinohino’i e potung ue, ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha me’a leva ko ‘oku mahu’inga angé, pau leva ke mau leva ki he *Crown Law* ke nau ‘omai ‘enau fale’i fakalao Sea. M l .

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga Sea hono fehu’i Sea he ko u lave’i, ko e v henga ko ení na’e kau eni he v henga lahi. Ko e pa’anga foki ko ení ko e pa’anga, ko e tokoni mai ki he ma’u’anga ivi ko ia p ko e feliuliuaki ko ia e ‘eá. Pea ko e tal kit a ko ení, na’e ‘i ai e v henga na’e ‘i ai ki mu’a, ko e pa’anga na’e fu’u lahi ‘aupito. Pea ‘oku ‘uhinga peh hono fakafehu’í he koe’uhi na’e ‘uluaki ‘i ai e fale’i fakalao ki ai pea ko e fehu’i p pe ko e h e tu’unga ‘oku ‘i ai he ‘aho ní. Ko e tokoni ko ení na’a ‘osi p ia he v henga kae ‘ikai ke fai ha ng ue.

Lord Tu'ivakan : Sea ki'i tokoni p .

Sea K miti Kakato: Sai, ko e tokoni eni 'a e 'Eiki N pele Fika 3 'o Tongatapu.

Foki tu'unga vahenga Talekita TERM tatau mo e kau ngaue fakapule'anga

Lord Tu'ivakan : Tapu p mo e Feitu'u na Sea. Sea ko e foki ko eni 'a e potung ue ki he Pule'angá 'oku tatau p v henga 'o e kau ng ue he taimi ni, pea mo e tu'unga v henga ko ia 'o e *civil servants*. 'I he kuo hilí p ia koe'uhi ko e tokoni ia 'a e *World Bank* pea mo e *ADB* na'e makatu'unga ai e lahi 'a e v henga. Ka ko e tu'u he taimi ni ia 'oku to e foki p ia ki he tu'unga tatau p 'oku nau foki ki he Pule'angá .

P loti'i 'o tali Fakamatala Fakata'u e Potung ue MEIDECC

Sea K miti Kakato: M l 'aupito e tokoni. M l . Tau p loti. Kalake. Ko kimoutolu 'oku mou laum lie lelei ke tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Fakamatala 'ea, Ma'u'anga ivi, Ma'u'anga fakamatala, Tokangaekina 'o e Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Feliliuaki 'o e 'Ea mo e Fetu'utaki 2015, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H mai, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 15.

Sea K miti Kakato: M l . Moutolu 'oku 'ikai ke mou laum lie lelei ki ai, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito Hou'eiki. Fakam l atu ki he 'Eiki Tokoni Pal mia pea peh ki ho'o kau ng ue, Paula Ma'u kae 'uma' e kau tal kita. M l 'aupito e fai fatongia lelei pea m l 'aupito hono 'omi e l pooti lelei ko ení. Te tau hoko atu ki he'etau 'asenitá, ko e Potung ue Sitetisitika 'a Tonga 2014. 'Eiki Minisit Pa'anga.

Fakamatala Fakata'u Potung ue Sitetisitika 'a Tonga 2014

'Eiki Minisit Pa'anga: M l . Tapu ki he 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. Sea ko e v sone ko 'o e potung ue ko ení ko 'ene tefito'i ng ue, 'a e feinga ke ne pulusi e ngaahi, mo fakahoko e ngaahi ng ue fakasitetisitika koe'uhi 'oku, ngaahi fakamatala ko ia 'oku lava ai 'o tau 'ilo e anga e t kunga ko ia e nofó. 'Ikai ngata p 'i he t kunga faka'ekon mika, pea peh ki he ngaahi ng ue fakasiale 'Eiki Sea. Pea ko e peesi 17 ki he peesi 19, h ai e ngaahi l pooti ko ia na'a nau hanga 'o ng ue'i he lolotonga e ta'u ko ení Sea. 'A ia 'oku mei lahi p ko e ngaahi fakamatala fel ve'i pea mo e feliliuaki ko ia e tu'unga ko ia e nofó, 'a e totongi ko ia 'o e ngaahi koloá, kae peh foki ki he ngaahi fefakatau'aki mo tu'apule'anga, kau atu ai pea mo e fefolau'aki ko 'a e k inga Tonga ki muli pea peh ki he'enu foki mai mei mulí. Pea peh foki mo 'enu

ngaahi fakamatala fel ve'i mo e ngaahi 'akauni fakapule'anga ko , fakalukufua Sea. Ko e tefito'i fatongia ia 'o e potung ue ko ení Sea pea 'oku ou fokotu'u atu.

Sea K miti Kakato: M 1 . Tau p loti, kalake. M 1 . 'Eiki N pele, 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai. M 1 .

M teni Tapueluelu: Sea 'e lava p ke 'oatu ha'aku ki'i fehu'i.

Sea K miti Kakato: Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki e K miti Kakato ka u fai p ha fakam l ki he 'Eiki Minisit mo e ng ue 'a e Potung ue Sitetisitika'oku fakahoko fekau'aki mo hono t naki 'o e ngaahi sitetisitika fekau'aki mo e fonua 'Eiki Sea. Ko e ki'i fehu'i ko ení ko u faka'amu p 'e lava 'o tokoni mai 'a e 'Eiki Minisit , hei'ilo p 'oku fu'u kaunga ki heni ka ko hono 'uhinga p ko e peesi 20 'Eiki Sea. Kuo pau, ko hono fakamatala'i eni e Lao ko fekau'aki mo e Sitetisitika 'Eiki Sea. Peesi 20 item 2.5.3 ko 'o e laó. Ko e fakahoko fatongia 'a e Potung ue Sitetisitika 'oku makatu'unga 'i he malumalu 'o e lao sitetisitika fika 31 'o e 1978 'i he lao 'o Tonga vahe 53. Ko e kongá hono 3 'oku peh mai, "Kuo pau ke hokohoko atu 'a e 'i ai ha potung ue 'a e Pule'angá 'a ia 'e ui ko e Potung ue Sitetisitika 'a ia kuo pau ke hoko ko e 'ofisi pule ma'u mafai fakasitetisitika ma'a e Pule'angá 'a ia ko 'ene kaveinga," ko e me'a eni 'oku ou kole ke tokoni mai ai e 'Eiki Minisit 'Eiki Sea, "ke fakalakalaka ha founa fakamatala fakasitetisitika fel ve'i mo e ngaahi fiema'u ki hono pule'i pea mo fokotu'utu'u ha palani mo ha ng ue fakalakalaka faka'ikon mika mo fakas siale ma'a e fonua."

Tokanga ke fakatokanga'i ange fanga ki'i kolo iiki he savea Setisitika

Ko e ki'i fehu'i p ia 'Eiki Sea. Ko e ng ue fakasitetisitika 'oku fu'u kaunga tonu eni kiate kimautolu 'i he tu'u fakav henga 'Eiki Sea. Ko u tui p na'a kau ai e Feitu'u na mo e Kau Fakafofonga kehe. Ko e taimi ko 'oku mau feinga ai ko ke vahevahe 'a e pa'anga v henga. 'Oku mau ng ue'aki 'a e ngaahi sitetisitika, ke ma'u 'a e vahevahe tataú p ofiofi he taau. Pea, ka 'oku pangó 'Eiki Sea ko e ngaahi vahevahe ko ngaahi koló 'oku 'i ai e ngaahi kolo 'e ni'ihi ia 'oku hanga 'e he ngaahi *border* fakapolitikale 'o tofi ua e ngaahi kolo fakasiok lafi tu'u fonua p motu'a. Hang ko e fakat t p , ko Ma'ufanga. 'Oku vaeua Ma'ufanga ia 'o Tongatapu 3 pea to e Tongatapu 4. Pea 'oku 'i ai e mo e ngaahi feitu'u 'Eiki Sea 'oku nofo ki ai e kakaí 'oku hang ia ha feitu'u 'oku 'i ai hono faka'ilonga makehe hang nai ha ki'i kolo ka 'oku 'ikai ke 'asi he satetisitika. Ko e fakat t p 'Eiki Sea, ko Toulíki, 'oku 'i ai e ' lia 'oku *refer* ki ai e kakaí ko Toulíki ka ko e taimi ko 'oku feinga ai ke vahe ha'anau pa'anga fakatefito 'i he tokolahi 'o e kau vouta , p ko e tokolahi 'o e kakaí, 'oku 'ikai ke 'asi ia. 'Oku fakataha'i p ia mo Houmakelikao. Pea 'oku 'i ai p mo e ngaahi ' lia peh takai holo. Pea ko e fehu'i p ki he Minisit p 'e lava nai 'o *take into account* p fakakaukaua mu'a he taimi savea 'a e kau sitetisitika ke ki'i momosi ange ke iiki ange ke tokoni kia tautolu he kuo vahe fakapolitikale 'o e fonua ni ke vahevahe 17 'Eiki Sea 'oku 'alu ia ke to e ki'i iiki ange, kae faingofua ange hono tala e feitu'u 'oku nofo ai e kakaí. Faingofua ange hono savea'i honau tokolahi, mo hono vahevahe 'o e ngaahi faingam lie 'o e mo'ui ke to e ki'i taau ange Sea. Ko e kole p ia. Ko e taimi ko 'oku 'ikai ke ma'u ai 'a e tokolahi totonú, 'oku to e fakahela ia 'e to e , te mau to e fakakaukau mautolu ke totongi 'o fai ha savea fo'ou 'e Sea. 'Oku 'i ai mo e ' lia p taha 'oku ui ko 'Amanaki Fo'ou. Ko e kongá 'o Ma'ufanga 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: ‘A ia ko e ‘ lia ko ena ‘oku ke ‘uhinga ki ai, ‘oku tokolahi p ?.

M teni Tapueluelu: Tokolahi p ‘Eiki Sea. Hang ko ení ko e ki’i fakat t p . ‘Oku ‘i ai e kolo ia ‘oku ‘asi ia ko Siesia ‘oku ‘i ai honau ‘ofisakolo, nau toko 50 p nautolu Sea. Ka ko e feitu’u ko eni ‘oku ou lave au ki ai ‘oku nau tokolahi ‘aupito kinautolu ia...

Sea K miti Kakato: ‘I he 50.

M teni Tapueluelu: ‘I he 50. Pea ‘oku ‘alu ia ke hang ha ki’i koló ka ‘oku ‘ikai ke faka’ilonga’i. Mahino p kiate au mahalo ‘oku ‘i ai ha’anau ‘uhinga ki ai ka ko ‘eku fehu’i p ‘Eiki Sea p ‘e lava ke fakakaukaua ange mu’a e fanga ki’i feitu’u peh ni he taimi savea ke tokoni mai kiate kinautolu ‘i he ng ue p ki he kakaí ko e ‘uhinga ko e tu’u ko ia ‘a e palani ‘oku ‘asi ai Sea ke fakalalakala mo ha palani faka’ikon mika p fakas siale. Ko e fakas siale eni ‘oku ou lave atu ai ‘Eiki Sea. Ko e kole p ki he ‘Eiki Minisit p ‘e lava mu’a ‘o fakakaukaua ‘a e ki’i kole ko ia. M l ‘Eiki Sea e ma’u faingamalie.

Sea K miti Kakato: M l , ‘Eiki Minisit Pa’anga ko e kole p eni mei he Tongatapu 4.

‘Eiki Minisit Pa’anga: Tapu atu Sea peh ki he Hou’eiki K miti Kakato. Ko ia, mahino pefoki ko e tu’u ko , ‘oku fengaue’aki ‘a e Potung ue Sitetisitika ia pea mo e sino ko mafai ‘oku nau pule’i ko fakangatangata ko filí ‘i he to’u Fale Alea kotoa p ‘i he ta’u ‘e 4 kotoa p ‘oku nau fengaue’aki ai pea mo e tohi kakai ko ‘a ia ‘oku fakata’u 5 he taimi ni. ‘A ia ko e tu’u ko he taimi ni ko e founga ko ia na’e ....

<001>

Taimi: 1530-1540

‘Eiki Minisit Pa’anga: ... fai’aki ‘a e tohi kakai koe’uhi ‘a e vahe 17 pea na’e vahevahe foki ia taki 3000 kae ‘osi ange foki ‘a e vahevahe ia ko ia kuo pau ke fai e f lakaaki pea toe talu ai p tuku ko he 17 ko lolotonga koe’uhi ko e ngaahi ‘uhinga faka-tukufakaholo. Hang ko e tu’u ‘a Niuatoputapu mo Niuafu’ou ‘a e Tokelau mama’o koe’uhi ko e ‘alu ki he fakafika ‘ikai ke ma’u e 3000 ia pea na’e ‘uhinga ko e tukufakaholo mai ia fai’aki ko he Pule’anga pea nau tu’u ai p .

Tali Pule’anga fekau’aki mo e fiema’u ki he sio fakakalafi ki he ngaahi kolo iiki

Sai ko e me’a ko na’e me’a mai ‘aki he Fakafofonga koe’uhi na’a toe lava ‘o momosi hifo koe’uhi fakasiok lafi fanga ki’i kolo kae sai p fai sio ki ai koe’uhí ko e tohi kakai ko eni ka hoko ‘oku fai ‘i N vema ‘o e ta’u ni koe’uhi ko e, ke sio ange ki ai ‘i he anga ko ko hono tofitofi iiki ko ‘o Kolofo’ou koe’uhi foki ko e tu’u he taimi ni ‘a Kolofo’ou ‘oku ‘i ai p ngaahi ‘a e ngaahi vahe lalahi kae sai p ‘e Sea ke fai p ‘a hono vakai’i ‘a e tafa’aki ko eni Sea. M l .

P loti’i tali Fakamatala Fakata’u Potung ue S tesitika 2014

Sea K miti Kakato: M l . M l ‘aupito. M l . Ko e fokotu’u pea pou pou ke tau p loti. Ko moutolu ‘oku mou laum lie lelei ke tali ‘a e Fakamatala Fakata’u Potung ue S tesitika 2014 k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Akosita H vili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Taki Mamata, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ivakan . Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 17.

Sea K miti Kakato: M l . Moutolu 'oku 'ikai ke laum lie lelei ke tali 'eni, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito. 'Eiki Minisit fakam l atu m l 'aupito e fai fatongia lelei kae 'uma' ho'o *CEO* mo e kau ng ue 'i he fa'u 'o e pepa ko eni. M l 'aupito e fai fatongia.

L pooti Fakata'u Potung ue F fakatau'aki, Takimamata & Ng ue Kakai 2012-2014

Hou'eiki tau hoko atu ki he'etau 'asenita hoko ko e Potung ue F fakatau'aki, Taki Mamata mo e Ng ue 'a e Kakai 2012, 2013 mo e 2014. Tuku atu ki Taumu'a fai mai ha fakama'ala'ala mei he Pule'anga.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko e ki'i tokoni atu. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki 'o e K miti. Sea ko e me'a eni na'e hoko ko he fakalea 'i he l pooti 'a e Potung ue Ng ue. 'Oku ou fokotu'u atu ke fakatokanga'i ko e 12, 13, 14 eni kae toki 'omai e 15 ke tau alea ai na'a tau toe faai atu he, ka tau fakatokanga'i p 'a e 12, 13, 14 ko eni kae kole ki he Minisit ke 'omai e 15 ke tau toki f me'a'aki hang ko e l pooti ko eni na'e toki 'osi. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l ko e fokotu'u mai ke tau fakatokanga'i kae toki 'omai e l pooti 'o e 2015. (Na'e 'i ai 'a e pou pou.) M l .

M teni Tapueluelu: 'A ia ko e 'uhinga Sea ke fakatokanga'i p ko e tali. Ko e fakatokanga'i p 'o tuku he tafa'aki 'o tali ... ko e 'uhinga kapau 'e, ko e fokotu'u mai ke tali ai leva 'Eiki Sea ko ia Sea ...

Lord Tu'iha'angana: ... ko e fokotu'u atu p 'a'aku ia he ko e 'uhinga ko u tui au mahalo 'e toe mei fakah mai mo e 15 ia kae toki alea'i ia mahalo ko e me'a tatau p . Ko e tokoni atu p 'a'aku ia p ko e h p me'a 'a e Hou'eiki m l .

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Sea ko e pou pou atu p ki ai koe'uhi ko e Minisit fo'ou eni ia. Ko e 'u fakamatala fakata'u ia ko eni 'u ta'u ia ki mu'a ia ke'uhí kapau te ne fai ha fakamatala fel ve'i mo ia na'e 'ikai ke, ka 'oku pou pou atu ko ki h ke tau tali 'etautolu kae toki tuku mai ha'ane fakamatala fakata'u totonu 'a'ana ia ke alea'i.

P loti'i tali L pooti Fakata'u Potung ue F fakatau'aki, Takimamata & Ng ue Kakai 2012-2014

Sea K miti Kakato: Ko ia. Tau p loti p fou p he founa faka-fakataha. Moutolu mou laum lie lelei ke tali 'a e Fakamatala Fakata'u Potung ue F fakatau'aki, Taki Mamata mo e Ng ue 'a e Kakai 2012, 2013 mo e 2014 k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Taki Mamata, 'Akosita H vili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 14.

Sea K miti Kakato: M 1 . Moutolu 'oku 'ikai ke mou laum lie lelei ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Fakam 1 ki he 'Eiki Minisit ko eni peh ki he *CEO* mo e kau ng ue m 1 'aupito e fai 'etau fatongia. Tau 'asenita hoko 4.2 Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga Tonga ki he ta'u ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2015. Tuku atu ki Taumu'a.

Fakamatala Pa'anga Pule'anga Tonga ngata ki he 'aho 30 Sune 2015.

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu p mo e 'Eiki Sea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. Ko u, ko e fakamatala pa'anga ko eni Sea na'e 'osi 'omai ia tufa fakataha mai pea mo e patiseti ko 'o e ta'u ko eni Sea. K ko u 'ai atu p koe'uhí p 'oku ma'u he Hou'eiki 'a e fakamatala pa'anga ko eni Sea. Koe'uhí kapau 'oku 'ikai ke ma'u pea toki fakalava mai ka ko e taumu'a lalahi ko 'o e patiseti ko eni Sea na'e, ko e ta'u fakapa'anga ko eni ko e 'omai ia fakakakato fakatatau pea mo e lao. 'A ia ko e 'osi eni 'o e ta'u fakapa'anga 'i Sune 'o e ta'u kuo 'osi. Pea 'oku hang kiate au 'eku lave'i holo he kau Fakafofonga 'oku te'eki ke ma'u 'enau *copy* ko eni 'oku 'oatu p au ka ko e fokotu'u atu p Sea ko e fakamatala pa'anga ko eni ko hono 'osi hono 'atita'i pea kuo 'osi h mai ia 'i he l pooti 'Atita ko 'o e Potung ue ko eni ko ki he 'Atitá Sea. Pea ko 'eku 'ai atu p 'a'aku pe 'oku ma'u he Hou'eiki 'a e fakamatala pa'anga kau toki fakahoko atu fakahoha'a atu.

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Minisit Pa'anga: K taki atu Sea.

M teni Tapueluelu: Fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Tongatapu f .

M teni Tapueluelu: Fakamolemole atu Sea 'oku 'ikai ke mau ma'u 'a e fakamatala ko ia 'ikai ke ma'u ia he motu'a ni.

Sea K miti Kakato: Ko e fakamatala ko eni na'e 'osi tufa 'i he 'aho tolu 'o Sune.

'Eiki Minisit Pa'anga: ... fakataha mo e patiseti.

Sea K miti Kakato: Fakataha mo e patiseti. 'Ikai 'oku sai p 'oku 'i ai ha f me'a'aki ?
Pea na'e 'osi tali eni ia he fakataha mo 'etau tali 'a e patiseti. 'Eiki N pele mei Niua.

Lord Fusitu'a: Pe 'i fokotu'u atu ke t loi p ki 'apongipongi kae toki kae ma'u 'a e tatau
'a e Hou'eiki M mipa pea tau toki vakai ki ai 'apongipongi.

Sea K miti Kakato: Ko ia. Ko e fokotu'u mai ...

'Eiki Minisit Pa'anga: ... (mate *sound*) m l .

Sea K miti Kakato: M l t loi ia ki 'apongipongi. Tau hoko atu ki he 'etau 'asenita 4.3.
Ngaahi l pooti folau fekau'aki mo e Fakataukei ki he Ako Ng ue ki he Vakai Fakalukufua ki he
Koniv sio 'o e Ngaahi Pule'anga Fakatahataha ke Fakaf paki'i 'a e Ta'efaitotonu (*UNICAC*) p
Kautaha Fakam mani lahi 'a e Hou'eiki Fale Alea ki hono Fakafepaki'i 'a e Ta'efaitotonu
(*GOPAC*) fakataha pea mo e *UNDOC* mo e *UNDP* 'i he malumalu 'o e poloseki 'a e ngaahi
Pule'anga Fakatahataha ki he vahefonua Pasifiki fekau'aki mo hono Fakaf paki'i 'o e
Ta'efaitotonu *UN (Nadi, Fisi)* 'i he 'aho 20 ki he 21 'o Siulai 2015. K taki 'a e Fakafofonga ko ia
'o me'a mai he l pooti.

L pooti fekau'aki mo e fakataha *UNCAC & GOPAC 20-21 Siulai 2015*

Lord Fusitu'a: M l 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o
e K miti. Ko e folau ko eni na'e fakahoko 'i he ta'u kuo 'osi. Pea hang p ko 'oku fakah atu
'i he l pooti ko e fakataha fakataukei mo ako ng ue ki he vakai'i fakalukufua ki he Koniv sio
Fakam mani Lahi ko eni pea mo fakataukei ki he ngaahi fokotu'utu'u faka-*anti corruption*
fakahoko he Pasifiki pea mo fakam mani lahi foki pea mo 'oatu ai p 'a e tu'unga ko 'a e ng ue
'oku fakahoko 'i Tonga ni ke f 'inasi'aki pea f vahevahe'aki 'a e ngaahi Pule'anga ko eni na'e
kau mai ki he fakataha ko eni. 'A ia na'e 'alu atu ki ai 'a e motu'a ni pea mo e fika f 'o Tongatapu
'o mau fakahoko 'a e ng ue ko eni. Pea na'e fakahoko ia he malumalu 'o e poloseki fakam mani
lahi 'oku fakahoko he *UN* 'oku ui ko e *UN PRAC* ko e fakataukei p ko e *capacity building* ki he
Pasifiki fekau'aki mo hono fakaf paki'i 'a e faihalá. 'A ia ko e ngaahi fokotu'u mei he fakataha
ko eni na'e kau ai 'a 'enau poupu 'a Tonga ni 'oku hoko 'a e fokotu'utu'u ko 'i Tonga ni ko ha
s pinga ke t s pinga ki ai 'a e Pasifiki. 'A ia 'oku 'i ai 'etau Lao ki he Komisiona ke ne
Fakaf paki'i 'a e Faihalá. 'Oku tui p 'e vave ni mai p 'a hono fakanofu 'o e Komisiona ko eni
fakatatau ki he l pooti te u fakahoko mai mei he k miti. Pea 'oku 'i ai mo hotau K miti faka-Fale
Alea ke ne *monitor* p te ne siofi 'a e ng ue 'a e Komisiona ko eni pea mo e Pule'anga foki 'Eiki
Sea. 'A ia ko e m tolo ko eni 'oku peh 'e he kau fakam mani lahi p ko e *UN* ko e m tolo 'a
Tonga ni 'oku kau ia he m tolo 'oku tonu ke t s pinga ki ai 'a, fakam mani lahi pea peh mo e
Pasifiki. Ko ia ai 'Eiki Sea 'oku fokotu'u atu ai p 'a e l pooti ki he Hou'eiki ho K miti. M l
'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Ko e l pooti . Tau p loti. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke
tali 'a e l pooti ko eni k taki 'o hiki ho nima.

P loti'i tali L pooti ki he fakataha UNCAC & GOPAC, Fisi Siulai 2015

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, 'Akosita H vili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Taki Mamata, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

Sea K miti Kakato: Moutolu 'oku 'ikai ke mou laum lie lelei ki he l pooti k taki 'o hiki ho nima.

<002>

Taimi: 1540-1550

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito 'Eiki N pele 'a e fakafofonga'i lelei kitautolu ki he fakataha'anga ko eni. Ko e uá, konifelenisi hono 16 ki hono Fakafepaki'i 'o e ta'efaitotonú, 'aho 2 – 4 Sepitema 2015, Putrajaya, Mal sia. 'Eiki N pele?

L pooti ki he fakataha hono 16 Fakafepaki'i Faihala, Mal sia 2015

Lord Fusitu'a: M l 'Eiki Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki e K miti. Ko e to e fakataha p eni fekau'aki pea mo hono fakafepaki'i e faihalá, p ko e *anti-corruption*. 'A ia ko e fakataha ko eni 'oku fai fakahili ta'u ko e fakataha fakam mani lahi ia 'oku kau ki ai e ngaahi pule'anga, ngaahi Fale Alea, mo e kau Fakafofonga mei he ngaahi sekitoa tua', p ko e CSO mo e NGO. 'A ia ko e fakataha ko na'e fakahoko atu ko na'e fakahoko 'i Nadi, ko e meimei fakataha fakapule'anga pea Fale Alea ia. Ko e fakataha ko eni 'oku to e fakakau mai ki ai 'a e ngaahi *stakeholder* kehekehe ko mei tu'á. 'A ia ko e fokotu'utu'u fakam mani lahi fekau'aki pea mo e talite fakalao fakam mani lahí p ko e *international law* pea to e peh p ki hono fakafepaki'i e faihalá 'oku pau ke fai e fakap ia p 'e ma'u ha *mandate* mei he kakai e fonuá pea mo e ngaahi *stakeholder* 'oku 'ikai ko e pule'angá pea mo e Fale Aleá. 'A ia ko e meimei makatu'unga ia 'oku fai ai 'a e fakataha ko eni. 'A ia kapau 'e me'a hifo e Hou'eiki ki he l pooti 'oku ai e kaunga lahi 'a e *Transparency International* ki hono fakahoko e fatongia ko eni. 'A ia ko e kautaha fakam mani lahi ia, ka 'oku ne *monitor* 'a e ho'ata ki tu'a 'a e ng ue 'e he Pule'anga p ko ha Fale Alea. 'A ia ko e 'uhinga 'oku nau kaunga lahi ai ki ha fakataha ko eni he 'oku 'ikai ngata p 'i hono *monitor* 'a e ng ue 'a e pule'angá pea mo e Falé 'i he Fale Aleá, ka kuo pau ke to e fai e fakap ki he kakai e fonuá pea mo e ngaahi sekitoa ko eni ke tau kau fakataha 'i hono siofi 'a e pule lelei mo e faitotonu mo e ho'ata kitu'a 'a e ng ue 'o ha pule'anga mo ha Fale. Pea na'e lava atu ki he fakataha ko eni 'a e motu'a ni mo e ni'ihí mei he ngaahi sekitoa NGO mo e CSO mei Tongá ni, 'a ia 'oku h atu p ia 'i he l pooti pea na'e toe fakahoko p ia 'o to e fakatatau ki he UN PRAC ko eni na'e fakah atu he motu'a ni 'anenai, UNODC mo e UNDP. Ko ia ai 'oku fokotu'u atu ai p Sea e l pooti. M l .

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki Pal mia.

Tui 'ikai 'aonga toe kau atu kau Memipa ngaahi fakataha fakafepaki'i faihala

'Eiki Pal mia: Tapu ange h mo e Feitu'u na Sea kae 'uma' e Hou'eiki. Mou fakamolemole p Hou'eiki, kuo u tui kuo 'osi fe'unga 'etau 'o kau ki he ngaahi fakataha ko eni ki he tau'i e faihalá mo e ta'efaitotonú. Kuo 'osi 'omai, tau 'osi kau atu ki he ngaahi fakataha lahi. Ko e palopalema he taimi ni, 'e anga f f 'etau hanga 'o fai e taú? 'A e fo'i taú. Ko 'eku fakakaukaú ia kuo 'osi fonu ia 'i he l pootí. Pea te u 'atu ha ki'i fakat t . Kuo 'osi fokotu'utu'u 'a e ... 'oku ai e fokotu'utu'u ia ke tau'i pea na'e tuku atu ia ke kumi mai 'e he fo'i sino ko ia 'a e tokotaha ko ia ke ha'u 'o Komisioná. 'Osi kumi 'e nautolu. Ko e me'a 'oku to é ia ke tali he Kapinetí 'a e tokotaha ko iá, mo e v henga ko eni 'oku 'oange ki aí ko e 3 kilu ko ? Ko e me'a ia 'oku palopalema aí. Ka ko 'eku fokotu'u, he 'ikai ke tau to e foki mai tautolu mo ha me'a fo'ou. Kuo 'osi fe'unga 'a e 'u fakamatala ia mo e 'u fokotu'utu'u ko ki hono tau'í. Ko e fo'i palopalema 'e anga f f hono tau'í? 'A ia ko e me'a ia 'e foki mai leva ia kia tautolu ki Tonga ni pea ko eni kuo u fakah atu e me'a ko eni.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni p ki he Pal miá p te ne tali.

Sea K miti Kakato: Te ke tali e tokoní Pal miá?

'Eiki Pal mia: 'Io sai p ia.

Tapou ke fai mo fokotu'u a Komisiona ki hono Fakafepaki'i Faihala

Lord Fusitu'a: Ko e fokotu'u atú ko e solova'angá ko e fakanofó e Komisioná 'Eiki Pal mia 'o hang ko e me'a ko na'e lave atu ki ai e motu'a ni 'anenaí pea 'e fokotu'u mai e l pooti he uike ni mei he K miti Fakafepaki e Faihalá, ko e founa ko ke fai'aki e taú ko hono fakanofó e Komisioná. Ko ena kuo 'osi ai e lao lolotonga ke fakanofó ai. Kuo 'osi fakatatau ki he laó 'oku fokotu'u mai mei he 'Ene 'Afió mo e Fakataha Tokoní, 'a e tokotaha ko ke fokotu'ú. Pea kuo 'osi 'omai e fokotu'u ko iá. Ko e to e p eni e Pule'angá ke ne hanga 'o fakanofó. 'A ia kuo u tui ko e founa ia ke tau'i'akí 'Eiki Pal miá. M l .

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki Minisit Lao.

Teu fakataha'i Anti Corruption & Va'a Public Relation

'Eiki Minisit Lao: Kole ke u h fanga he fakatapú. Ko e taimi ni 'oku ... 'e fakataha'i 'a e ongo 'ulu 'e 2 ko iá. 'A e *Anti-corruption* pea mo e *Public Relation*. Hang ko e me'a na'a ke me'a ki aí, ko e silini lahi ia na'e 'omai ia ki heni. Ki he *Anti-corruption*. Ko e mahu'inga ia ko 'a e mahu'inga'ia 'a e ngaahi fonua mulí, ko 'Aositel lia na'a ne kamatá, ko e 3 kilu, 'Aositel lia. 'A ia na'e ... ko e taha eni ia he me'a mahu'inga ka na'e 'ikai ke tau fu'u mahu'inga'ia 'i he 'aho ko . Ka 'i he taimi ni ko e me'a ko 'oku mau lolotonga ng ue ki ai he taimi ni ko e ongo lao ko iá 'e h mai ia 'i he Fale Alea ko eni 'o fakataha'i. Ko hono 'uhinga lahi tahá p 'ona ia he ko Tongá ni ko e ki'i *small jurisdiction* e. Fe'unga p fo'i 'ulu 'e taha ke ne tokanga'i 'a e *Public Relation* mo e *Anti-Corruption*. Ka ko e, Sea 'e h mai p he Fale Alea ko eni.

P loti'i tali L pooti ki he fakataha hono 16 Mal sia ki hono fakafepaki'i faihala

Sea K miti Kakato: Ko ia. 'E Hou'eiki, mou k taki 'e fakah mai e l pooti ko iá 'i he 'emau K mití, ki hono Fakafepakí, kae tuku mu'a ia ki he taimi 'e fakah mai ai e l pooti ke toki fai ki ai ho'omou feme'a'aki. Ka tau p loti. Ko moutolu 'oku mou laum lie lelei ke tali 'a e fakamatala 'a Konifelenisi hono 16 Ki Hono Fakafepaki 'i e Ta'efaitotonú, 'aho 2–4 Sepitema 'i Mal siá mou k taki 'o hiki homou nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamatá, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Maí, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'angá, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i'afitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 17.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito Hou'eiki. Moutolu 'oku 'ikai ke laum lie lelei ki ai k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

L pooti ki he fakataha 'Esia Tonga ke fakangata mali ta'u si'i, Nepal 2016

Sea K miti Kakato: M l 'aupito. Tau hoko atu ki he 3 fakalomá. Fakataha 'a e Hou'eiki Fale Alea 'o 'Esia Tongá ke fakangata 'a e mali kei ta'u si'í. Na'e fakahoko eni he 'aho 25 'o Ma'asi 2016 'i Kathmandu, *Nepal*. M l 'Eiki Tokoni Sea Fale Aleá, 'Eiki N pele Fika 1 Vava'ú.

Lord Tu'i' fitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Fale 'Eiki ni, kae 'at ke fakahoko atu e fatongia e motu'a ni, 'a e lele atu 'o fakakakato e fakataha ko eni ko e 'uhingá ko e kau he K miti na'e toki tali 'e he Falé 'i he ta'u atú, 'a e Tupu Tokolahi e Kakaí. Pea 'oku fekau'aki eni 'e Sea, hang 'oku ke mea'i 'i he fakataha 'a e ngaahi K miti Tu'uma'ú, 'oku 'i ai hono fakamahu'inga'i 'a e to'utupú. He 'oku fakam mani lahi 'i m mani he 'aho ni, ko e palopalema lahi taha 'o e m mani ko ení ko e 'uhingá ko e to'utupú. Ko e 'ikai ke 'i ai ha fa'unga lelei kiate kinautolu hono tauhí. 'Oku hoko e ngaahi fonua 'Esia 'e ni'ihi ia, kuo hoko e f nau ia, kuo hang ia ha fakakom siale ha koloa maté, 'a e sino mo e langilangi 'o e f nau peh ni Sea. Na'e lele atu ai e motu'a ni 'o kau he fakataha ko ení 'i M 'asi 'aho 15 na'e fai ki *Nepal*. Fakafiefia 'aupito Sea 'a e lele atu e motu'a ni, kuo u lave'i p 'oku 'ikai ko ha fu'u kaveinga eni ia ke fu'u fakam mani lahi ke tipeiti'i, ka na'e lava ai ke u tu'u ai 'o sio hake ki he fu'u mo'unga ko ko 'Evalesi. Kapau te tau lava ke fakatokanga'i 'etau f nau, 'e lava ha m mani 'o e kaha'ú 'i he'etau sio ki he tumutumú. Ka 'e kamata 'i hono pusiaki'i kinautolu ki he anganofo mo e feng ue'aki 'a e Pule'angá mo e... peh foki mo e feng ue'aki 'a e Pule'anga Fakatahatahá. Ko e fakataha foki ko ení 'oku kau p ki ai e Fale Alea 'o Tonga ni 'a ia ko e *Asian Forum of Parliamentarian on Population and Development*. Ka 'oku head quarter ia 'i he ngaahi 'ofisi lalahi 'a e *United Nation* 'a ia 'oku 'i he fakafeitu'u 'o *Bangkok*, p ko *Thailand*, pea 'oku kau e fonua 'e 29 heni, 'i he ' takai Fakafale Alea 'i he M mipa. Ko e fakataha ko eni na'a ku lele atu au aí, ko e kupu p ia 'o e *AFPPD*, ka 'oku fakatonutonu mai he Sea e K miti ko ení kapau ko ia. Ko e fakataha p ia 'a 'Esia mo e Pasifikí na'e ai e fonua 'e 13 ai Sea. Hang p ko e fakahoha'a ki mu'a 'anenaí na'e fakamamafa'i 'aupito ai 'a e mali kei ta'u iikí, pea fai leva pea mo e ngaahi pole ke fakangatangata e ngaahi fakamamahi peh ni mo e molumalu e f nau pea na'e fai e ngaahi fokotu'u. 'A ia ko e

ngaahi fokotu'u lelei. 'A ia ko e ngaahi fonua eni 'oku tu'u lavea ngofua 'i he palopalema ni, hang ko *Pakistan*, ko *Bangladesh*, ngaahi fakat t lelei ia 'o e ngaahi feitu'u ko ia. Pea na'a nau tukup mai te nau feinga ke fakasi'isi'i 'a e ngaahi palopalema ko eni 'oku hoko ki honau ' takaí. Ka ko hono fakam 'opo'opo e fakataha ko eni Sea na'e toki fakakakato ia ki

<003>

Taimi: 1550-1600

Lord Tu'i'afitu: Na'e me'a atu ai 'a e Sea 'o e Fale Alea, 'oku 'at mo e 'Eiki Minisit Mo'ui ko u lave'i p mahalo na'a na mea'i lelei p na'e lava lelei p 'a e fakataha 'a e motu'a ni mo e fanga ki'i okooko iiki p pea mau tui p na'e tokoni ki he'ena ng ue. Ko e talanoa fakafiefia taha foki Sea, 'a e taki 'a e 'Eiki N pele 'o Niua pea fokotu'u ai ke kau 'a Tonga ni 'i he *Executive Committee* 'o e m mipa ko eni fakafeitu'u na'a mo me'a ai, pea na'e te'eki ke fakapapau'i. Ka ko e lele atu 'a e motu'a ni kuo nau loto lelei ke tau kau 'i he m mipa pea 'oku tau hoko ko e fonua 'o e *co-Chair* 'i he 'u fakataha ko eni 'o e *Asian Forum of Parliamentarian* 'ou fiefia ai Sea. He na'a mo fai 'a e ng ue lelei mo e 'Eiki N pele. Ko 'etau h 'i he 'u fakataha fakatu'apule'anga, tau *lobby* ai 'a e mahu'inga 'oku tau kau ai, pea 'oku kau 'a e K miti ko eni 'o e tupu tokolahi kuo 'iloa 'a Tonga ni 'i 'Esia, 'otu fonua 'Afilika 'oku tau kau 'i he K miti, Tal kita pea 'oku tau toe kau 'i he *co-chair*, kae 'ikai lava mai ha Sea, 'oku malava ke tau tataki 'a e fakataha. Ko u fakam l atu ai ki he Feitu'u na, kae 'uma' 'a e 'Eiki N pele. Faka'ohovale kiate au Sea, ka 'oku tonu p ke fakaokanga'i 'e he Fale Alea, kae 'uma' 'a e Pule'anga 'a e fu'u palopalema lahi ko eni 'oku t 'i he fonua ni. 'Oku peh ni ia.

Mali 'e 183 kei ta'u si'i 'i Tonga ni he 2001-2015

'Oku h 'i he ngaahi fika 'i he ta'u 'e tolu 'i he pepa na'a ku lau 'i he fakataha ko eni. Ta'u 'e tolu kuohili, ko e ngaahi mali kei ta'u si'i fakak toa 'e 183 'i he fonua ni. 'I he vaha'a 'o e 2013-2015, na'e mali ai 'a e f nau ta'u 15 'e toko 17 'i he ta'u he 'ikai ke u talaatu 'a e ta'u na'a mole 'a e langilangi 'o e ngaahi f nau pea 'oku fononga pehe hifo ai pe 'a e l pooti ni, ka ko hono fakak toa eni 'o e ngaahi *data* mei he 'Ofisi 'o e Minisit Mo'ui ko u faam l ki ai. Ko e toko 183. Kuo 'i f 'a e lao 'o e fonua ni mo e tokanga'i 'a e malu 'a e kaha'u 'o e fonua ni ke tau tauhi 'etau f nau.

Ko e taha ia 'a e ngaahi me'a na'e fokotu'u 'i he pepa 'a e motu'a ni na'e lau 'i *Nepal* pea 'oku fai ai p 'a e teke fekau'aki mo 'etau pou pou ki he ngaahi v fakavaha'a pule'anga ke tau tokanga ki ai. Pea 'ikai Sea, ko e lelei ia 'etau tukufakaholo 'i Tonga ni, 'oku 'i ai p 'a e ngaahi f 'unga pe ko e ngaahi *context* 'a e ngaahi fonua kotoa p 'e malava ke hao ai 'i he'enu felotolotoi p .

Hang ko Tonga ni, 'oku mea'i p 'e he 'Eiki Minisit Lao. Ko e Lao na'e fokotu'u 'i he 1926 ko e *Parents Consent* ko e 'uhinga ko 'etau nonofo 'a k inga. Ko 'eta loto taha p 'ataua 'a e ongo m tu'a ko e 'uhinga ko hota 'uhiki, pea 'oku fakam p eni ko e sio ki he malu 'o e anga 'etau nofo 'e lava pe ke tau lototaha ke fakahoko ko e 'uhinga kae hoko atu 'a e fononga pea v lelei pea faka'ofu'ofa 'etau nofo. Ko e lao ko ia 'oku 'i he Minisit Lao ka ko hono fakak toa Sea, fakafiefia kuo tau kau 'i he K miti 'a e *Executive*, Poate pea mo e taha kuo tau hoko ko e *co Chair* ho'omo kamata mo e 'Eiki N pele 'o Niua pea tataki lelei 'e he Minisit pea peh ki he Sea. Mahalo 'oku kau eni ia 'i he taha 'a e 'u Komiti Tu'uma'u 'a e Feitu'u na 'oku fakam mani lahi

hono 'ilo'i 'a e *Population and Development* 'a e Komiti Fale Alea 'a Tonga ni 'oku tau langalanga fo'ou ko eni 'oku tau fai Sea. Sea, ko u fokotu'u atu 'ikai ha toe me'a ke u toe fakahoha'a ki ai pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia 'oku pelepelengesi 'aupito ia ki he nofo 'a k inga, kae toki fakakakato e ia 'e he Minisit Lao, kae 'uma' 'a e Minisit Mo'ui 'o e To'utupu 'o e fonua. Ko ia p Sea, Sea, ko u fokotu'u atu m l .

Sea K miti Kakato: M l 'aupito 'Eiki N pele Fika l 'o Vava'u hono fakafofonga'i lelei kitautolu ki he fakataha ko eni. Peh 'a e fakam l lahi ki he 'Eiki N pele 'o Niua 'i he fakamatala ko eni kuo fakahoko atu 'e he Fakafofonga N pele Fika l 'o Vava'u, m l 'a e ng ue lahi. 'Eiki N pele mei Niua.

P loti'i tali L pooti folau ki Nepal fekau'aki mo e mali ta'u si'i

Ko kimoutolu 'oku mou laum lie lelei ke tali 'a e L pooti ko eni, mou k taki p 'o hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea, 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit Tanaki Pa'anga H Mai mo e Tute, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Havea Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ivakan .

Sea, 'oku loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki, toko hongofulu-ma-valu (18).

L pooti folau ki he fakataha ki he 'asenita he fakalalakaka 'o e 2030

Sea K miti Kakato: M l 'aupito Hou'eiki. Tau hoko atu ki he 4 fakaloma. Ko e fakataha ki hono tali 'o e 'Asenita ki hono fakalalakaka 'o e 2030 'aho 25 ki he 'aho 27 'o Sepitema, 2015 mo e fakataha hono fitungofulu 'a e ngaahi Pule'anga fakatahataha na'e fakahoko eni 'i he 'aho 28-29 'o Sepitema 2015 'i Niu 'Ioke, 'Amelika. K taki 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui mo e Fakafofonga Fale Alea ki Vava'u 14, me'a mai.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea, tapu p mo e Feitu'u na pea ko u fakatapu atu kihe Hou'eiki ko ia 'o e K miti Kakato, kae 'at mo e motu'a ni ke fai p ha ki'i lave atu p kihe L pooti ko ia ki he fakataha na'e fakahoko 'i Niu 'Ioke 'i Sepitema ta'u kuo 'osi.

Sea, ko e taha eni ha kaveinga fakam mani lahi 'i he fakataha ko ia 'a e ngaahi Pule'anga fakatahataha, na'e fakahoko ko 'i Niu 'Ioke. Sea, ko e hoko atu eni he na'e 'omai foki 'a e *Millenium Development Goal* ke fai ki ai hono ng ue'i 'e he ngaahi fonua. Pea kau 'a Tonga ni 'i he fuofua fonua 'i he Pasifiki na'e lava kakato 'enau L pooti fekau'aki pea mo e *Millenium Development Goal*. Pea na'e hoko ai p 'i he fakataha ko eni Sea, hono tali 'e he ngaahi Pule'anga Fakatahataha ke fai ha ng ue ki he ngaahi taumu'a ola tu'uloa p ko e *Sustainable Development Goals*, 'a ia ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi taumu'a 'e 17 pea na'e tali ia 'e he fakataha ko eni ke ng ue'i 'i he ta'u 'e 15 ko eni ka hoko Sea.

Na'e 'i he fakataha ko eni Sea, na'e fai ai hono *present* ki he *Administrator* 'o e UNDP 'a Helen Clark 'a e *Millenium Development Goal* ko ia 'a Tonga ni, pea na'e fai ai mo e talatalanoa fekau'aki mo e teu ko ia ke fai ko ia 'a e *NCD Summit* ko ia 'i Tonga ni 'o fakaafe'i ai p 'a e

Administrator ko ia ‘a e *UNDP* ‘a *Helen Clark* ke *guest of honour* ‘i he *NCD Summit* na’e fakahoko mai ko eni ki Tonga ni pea kuo ‘osi lava ‘a e fakataha koia Sea.

Ko e ngaahi fakataha ko eni Sea, ko e fakataha ko eni na’e kau atu ‘a e motu’a ni kae ‘uma’ ‘a e Fakafofonga ko ia ‘o Tongatapu 2, ka ko e Minisit ko ia ki he Ngaahi Ng ue Lalahi pea mo e Takimamata ‘a *Hon. S misi Sika* ‘i he fakataha ko eni. Pea ki he motu’a ni Sea, ko e taha eni tukukehe ange p ‘a e fakataha na’e kau atu ki ai pea me’a atu ki ai ‘a e ‘Eiki Pal mia. Ka ko e fanga ki’i *side meetings* eni na’e fakahoko ai na’e kau atu ki ai ‘a e motu’a ni kae ‘uma’ ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Kautaha Mo’ui ‘a M mani. Pea ki he motu’a ni Sea, ko e taha eni ha fakataha na’e ola lelei ki he motu’a ni pea na’e ha p ia hono tali lelei ko ia ‘e *Helen Clark* ke fakahoko ‘a e *NCD Summit* ‘i Tonga ni, pea mo tukumai ‘a e ta’u ‘e 15 ko eni ke tau ng ue’i ai ‘a e ngaahi taumu’a ola tu’uloa p ko e *Sustainable Development Goals*, ‘a ia kuo ‘osi kamata e ng ue ki ai ‘a e Potung ue ‘i hono talatalanoa p ko e *raise awareness* ‘a e kakai fekau’aki pea mo e fokotu’utu’u ko eni pea ‘i he fakataha ko eni Sea, na’e *commit* ai ‘e he Pule’anga Siaina ‘a e 2 *pilliona* ke tokoni’i ‘a e ngaahi fonua langalanga hake ke nau.....

Sea K miti Kakato: K taki Hou’eiki ke tui homou kote.

‘Eiki Minisit Mo’ui: Ke a’u ki he 2030 kuo lava ‘a e fanga ki’i fonua ko eni ke a’usia ‘a e kongalahi, ko e taumu’a ola tu’uloa. Ko ia Sea ‘a e fakahoko atu p ‘a e ki’i puipuitu’a fekau’aki pea mo e fakataha ko eni pea mo e fokotu’u atu p ‘e he motu’a ni ke tali mu’a ‘a e ki’i l pooti na’e fakahoko atu kia kimoutolu. M l .

P loti’i ‘o tali folau ki he fakatahahe ‘asenita ki he fakalalakalaka ‘o e 2030

Sea K miti Kakato: M l ! Hou’eiki! Tau p loti. Ko moutolu ‘oku loto ke mou tali ‘a e L pooti ko eni, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tepile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Akosita Lavulavu, ‘Eiki Minisita ki he Ng ue Lalahi & Takimamata, ‘Eiki Minisita Mo’ui, ‘Eiki Minisita Ngoue, ‘Eiki Minisita T naki Pa’anga H Mai mo e Tute, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Tu’i’afitu, ‘Eiki N pele Tu’ivakano.

Sea, loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ‘aki ‘a e toko hongofulu-ma-valu (18).

Sea K miti Kakato: Hou’eiki! Ko u fakam l lahi atu ‘i he ng ue lahi ‘o e ‘aho ko eni. M l ‘aupito ‘a e faifatongia lelei mo e feme’a’aki lelei tau lava’i lelei ‘a e ‘aho ko eni pea ko ia ‘oku fai atu ai ‘a e fakam l . Tau liliu ‘o **Fale Alea**.

‘Eiki Sea Fale Alea: Hou’eiki! M l ‘aupito ‘a e feme’a’aki ka tau toki hoko atu kihe 10 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e kelesi ai pe ‘e he Sea ‘a e Fale Alea)

Fakam 'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

Aho Monite, 22 'o Aokosi 2016

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Me a a e Fakafofonga N ple Eua o eke a e tu unga oku i ai a e teuteu ki he Sipoti 2019. Kole ki he Eiki Pal mia p e lava ke fai ha fakataha mo e ngaahi kupu fekau aki. Oku iai a e ngaahi fakatonutonu fakalao oku fai ka oku ikai lava ke kau ki ai a e Fale Alea he oku i he Fakamaau anga ia. Kapau e fakataha a e Eiki Pal mia mo kinautolu oku nau fie ilo ki he tu unga oku i ai a e sipoti kae lava ke tukuange ke ng ue a e teuteu ki he sipoti. Oku tonu ke fai ha femahino aki mo e Fale Alea mo e kakai e fonua ki he ng ue ko eni mo e t kunga totonu oku i ai. Oku holo e tu unga o e sipoti he fonua ni. Me a a e Eiki Pal mia oku lolotonga alea i p a e sipoti ia e he *Facility Committee, Audit Committee*, mo e *Organizing Committee*. Na e uHINGA p a e toloi a e ng ue ko e uho uha ka oku osi kamata a e ng ue ia pea oku mau p a e fokotu utu u mo e silini ke fakahoko aki a e ng ue. Oku ikai ke uesia e he hopo ia a e ng ue he oku lele p a e ng ue ia he oku meimei fakataha tu o tolu e ngaahi k miti he uike.

Me a a e Eiki Sea o fakamanatu ki he Hou eiki M mipa mei Tokelau enau ngaahi l pooti a ahi. Tali ke omai ai p mo ha l pooti a e Hou eiki M mipa i Tongatapu ne fakahoko ha anau a ahi ki honau takitaha v henga.

4. K MITI KAKATO (10:32am)

4.1 NGA AHI FAKAMATALA FAKATA U:

(i) Potung ue Ngoue, Me atokoni, Vaot t mo e Toutai 2014

Me a a e Fakafofonga Vava u 16, peesi 99, poini fika 4, fekau aki mo hono uta atu a e ngoue ki Pagopago, o tokanga ke fai ha liliu ki ha founa ngaue lelei ange. Ko e h a e me a oku hoko ki he uta ki Pagopago, uta e fiha pea ta ofi? Ko hai na e alea? Na e kau ki ai a e kau ngoue o Vava u? Na e lahi e pala a e ngoue pea palopalema a e ng ue ko e ikai ke feongoongoi a e potung ue ki he kau ngoue. Oku fiema u ke tomu a tokoni i a e kau ngoue aki hono tanu e hala, oange ha ngaahi me ang ue, ai ha fale peki, mo fakafaingamalie i ki he n ngoue. Oku tu u a e uta ngoue ki Pagopago he taimi ni. Oku toe fakaongo atu a e kole tatau p mei he kau ngoue a Vava u. Hang ko e t hina, ke fakatatali a e fakakau a Vava u kae oua kuo fakakakato a e fiema u a e kau ngoue. Peesi 94, tepile 4.24, haea o e me ang ue ko e \$12,555.

Me a a e Fakafofonga N pele Eua fekau aki mo e pa anga tokoni ki he v henga. Kole mei he Fakafofonga Tongatapu 4 ke to o mai a e pa anga tokoni ki he ngaahi v henga pea mo e vahe a e Hou eiki N pele ke tokoni ki he ngaahi v henga. Hoko atu a e me a a e Fakafofonga N pele Eua e

lava e he Fale Alea o hiki a e pa anga tokoni ko ení. Me a a e Eiki Pal mia ko e uHINGA hono oatu o e pa anga ko eni ke fakakaukau i aki e he v henga enau fiema u.

Me a a e Minisit Ngoue o fakama ala ala a e taumu a ki hono to e fokotu utu u a e potung ue ko ení, a ia ko e taumu a ke langa fakalalakaka a e sekitoa taautaha mo e ekonomika. Ko e fonua langalanga hake a Tonga ni pea oku fiema u ke alu m m lie a e fakalalakaka. Na e toe fakatokosi i a e kau ng ue a e Pule anga pea na e uesia ai a e potung ue. Hoko atu o fakama ala ala a e ngaahi kaveinga na e tokanga ki ai a e Hou eiki M mipa. Ko e fengaue aki fakataha oku fu u mahu inga aupito.

K MITI KAKATO (2pm):

4.1 NGA AHI FAKAMATALA FAKATA U:

(i) Potung ue Ngoue, Me atokoni, Vaot t mo e Toutai 2014

PALOTI O TALI 13/0.

(ii) Fakamatala Ea, Ma u anga Ivi, Ma u anga Fakamatala, Tokangaekina o e Fakatamaki Fakanatula, Atakai, Feliuliaki o e Ea mo e Fetu utaki 2015

Me a a e Eiki Tokoni Pal mia o fakama ala ala a e l pooti.

Me a a e Fakafofonga N pele Ongu Niua fehu i a e pa anga laui miliona ko e tokoni mei muli ki he feliuliaki o e ea. Ko e kole ke fakama ala ala mai hono vahevahe o e pa anga ko eni mo e lao fakaangaanga fekau aki mo e pa anga ko eni ka oku te eki ke fakah mai. Tali a e Eiki Tokoni Pal mia ko e tokoni ko eni ko e tupu oku ngaue aki ki he fanga ki i poloseki. Ko e lao fakaangaanga oku kei fai a e ng ue ki ai. Hoko atu a e Fakafofonga N pele, a ia e toki fai a e *invest* ko ia he hili a e paasi o e lao? Kole ha fakama ala ala ki he pa anga 10m ki he poloseki vai a Niuafo ou. Tali a e Tokoni Pal mia ko e *project* tatau pe he *trust fund* ko eni ki he vai a Niuafo ou pea oku osi fai a e ng ue ki he poloseki ko eni ke fai e ng ue he vave taha.

Me a a e Fakafofonga N pele Eua o fehu i fekau aki mo e polokalama auhia e kelekele mei he vahe hahake. Na e osi iai a e poloseki pailate pea kakato ia. Na e fakaangaanga leva ke hoko atu, ka ko e h a e tu unga oku i ai? E kamata a f ? Ko e h a e founga e lava ke tukuatu aki a e ng ue? Tali mei he Tokoni Pal mia ko e 5m mei he poloseki tatau p a e *ADB* o lele mei Nukuleka he oku osi ha u a e tahi o ofi ki he hala he feitu u ko ení. Fai mo e ng ue ke omai a e one one ke fakalelei i mei Talafo ou o fai atu ai.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 3 Tongatapu o eke a e tu unga o e ng ue ki he *fibre optic cable*. Na e iai a e fakakaukau ke n mei he *retirement fund* a e Pule angá, ka ko e h a e tu unga o e ngaue ki hono fakaa u e *cable* ki Vava u mo Ha apai. Tali a e Tokoni Pal mia oku ma u e Tonga ni a e lelei kae te eki a u ki Vava u mo Ha apai. Ko e feinga eni ke ma u ha *USD11m* ke fakaa u a e ng ue ko eni. Ko e faka amu ha founga ke ma u ai etau s niti kae oua e toe n o a u ki he n mei he *retirement fund*. Ko e taimi e totongi fakafoki ai a e n e hilifaki ia ki he totongi o e *internet*. Oku fai a e fengaue aki mo e Pangike a M mani ke feinga i aki a e ngaue ko eni.

Me a a e Fakafofonga Fika 16 o hoha a ki he lahi hono kaniseli o e ngaahi vaka mei/ki Vava u koe uhi ko e tu unga o e ea. Tali mei he Eiki Tokoni Pal mia oku mo oni a e mahu inga ke *reliable* a e ngaahi vaka pea oku fai e feinga ke to e lelei ange a e me ang ue.

Me a a e Fakafofonga Tongatapu 4 o tokanga ki he movetevete a e ngaahi sino fekau aki mo e ma u anga ivi [peesi 47, faka-Tonga], ka ko e h ha ng ue ke fakam opo opo a e ngaahi kupu ko eni. Tali mei he Eiki Tokoni Pal mia oku mahu inga a e feliuliuaki o e ea i m mani he taimi ni pea kuo tali e he Ene Afio ke *ratify* e Tonga a e *Paris Agreement*. Oku mo oni a e me a kuo me a ki ai a e Fakafofonga, pea ko e ola ia a e sio fakatautaha ki he ngaahi tafa aki o e ma u anga iv, ka oku fai a e sio fakalukufua he taimi ni pea e fakah mai a e lao fakaangaanga ki ai. Hoko atu a e Fakafofonga Fika 4, peesi 48, palakalafi 4, e lava nai ke kau mai ha kautaha lolo e taha ke fe au auhi mo e kautaha he lolotonga ni, pea e lelei nai ke h mai ha kautaha uhila e taha ke tokoni ke holoki e totongi uhila? Tali a e Eiki Tokoni Pal mia oku fai a e sio ki he me a ni p e lelei ke feliuliuaki pe *reform* ke lelei ange ma a e kakai e fonua.

Me a a e Fakafofonga N pele Eua, peesi 16, ko e fale i fakalao ki he tau at ina ki he fakamatala fakapulipuli, pea mo e me a fekau aki mo e *Digicel* mo e Tonga *Cable* ki he ena laiseni ke ng ue fakataha. Tali a e Eiki Tokoni Pal mia ko e ngaahi fale i fakalao fakaloto i potung ue pe ia ke tokoni ki he fakahoko fatongia. Ko e ngaahi me a fakalao mafatukituki ange e ave ia ki he Solisitoa Seniale ke fale i mei ai. Hoko atu a e Fakafofonga N pele Eua pe ko e h a e vahe oku ma u e he Tal kita o e *TERM-IU*, hang ko e fale i fakalao i he peesi 15. Tokoni mei he Fakafofonga N pele Fika 3 Tongatapu ko e foki ko eni a e *TERM* ki he Pule anga oku tu unga tatau p a e v henga mo e kau ng ue fakapule anga. Ko e v henga p ia ki mu a na e lahi he na e iai a e pa anga tokoni ia ki ai.

P LOTI O TALI 15/0.

(iii) Potung ue Sitiesitika o Tonga 2014

Me a a e Minisita Pa anga o fakama ala ala a e l pooti.

Me a a e Fakafofonga Fika 4 Tongatapu, Peesi 20, fekau aki mo e Lao ki he Sitiesitika, ko e taimi oku feinga ai ke vahevahe a e pa anga v henga e he kau Fakafofonga oku ngaue aki a e sitiesitika ka ko e palopalema oku vaeua a e ngaahi feitu u ia hang ko Ma ufanga, pea ko e feitu u e ni ihi hang ko Touliki oku ikai ke kau ia. Ko e fokotu u p e lava ke fai ha ng ue ke fakakau kotoa a e ngaahi feitu u pehe ke ma u ai a e tokolahi totonu ke tokoni ki he kau Fakafofonga he vahevahe mo tufa a e ngaahi tokoni. Tali a e Minisita oku i ai a e ngaahi uHINGA tukufakaholo hang ko eni kuo omai pea e to e fai ha sio ki ai ki he tohi kakai ko ia i N vema o e ta u ni.

P LOTI O TALI 17/0.

(iv) Potung ue Fefakatau aki, Takimamata & Ng ue a e Kakai 2012, 2013, mo e 2014

Fokotu u a e Fakafofonga N pele Fika 1 Ha apai ke tali kae toki omai a e L pooti o e 2015 ke fai ha alea ai.

P LOTI O TALI 14/0.

1.1 Fakamatala Pa anga a e Pule anga Tonga ki he ta u oku ngata ki he aho 30 Sune 2015

Toloi.

1.2 Ngaahi L pooti Folau

- i. Fekau aki mo e Fakataukei ki he Ako Ng ue ki he Vakai Fakalukufua ki he Koniv sio a e Ngaahi Pule anga Fakatahataha ki he Fakafepaki i o e Ta efaitotonu (UNCAC), Nadi, Fisi, 20 – 21 Siulai 2015**

Me a a e Fakafofonga N pele a e Ongo Niua o fakama ala ala a e l pooti. P LOTI O TALI 16/0.

- ii. Konifelenisi hono 16 ki hono Fakafepaki i o e Ta efaitotonu, 2 – 4 Mal isia.**

Me a a e Fakafofonga N pele a e Ongo Niua o fakama ala ala a e lipooti.

Me a a e Eiki Pal mia kuo fe unga a e ngaahi fakataha ia mo e ngaahi fakamatala ko eni. Ko e palopalema pe e tau i f f a e faihala. Tali e he Fakafofonga N pele e solova ia i hono fokotu u a e Komisiona. Me a a e Minisit Lao e fakah mai a e lao ke fakataha i a e ongo ulu ko ia, a e *Ombudsman* mo e *Anti-Corruption*.

P LOTI O TALI 17/0.

- iii. Fakataha a e Hou eiki Fale Alea o Esia Tonga ke fakangata a e Mali Kei Ta u Si í, 25 M asi, Nepal**

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 o Vava u o fakama ala ala a e l pooti.

PALOTI O TALI 18/0.

- iv. Fakataha ki Hono Tali o e Asenita ki he Fakalalakaka o e 2030, 25 – 27 Sepitema 2015, mo e Fakataha Lahi hono 70 a e Ngaahi Pule anga Fakatahataha, 28 – 29 Sepitema 2015.**

Me a a e Minisit Mo ui o fakama ala ala a e l pooti.

P LOTI O TALI 18/0.

Kelesi

Toloi Fale Alea ki he 10:00am, T site 23 ‘Akosi 2016

